

de/Gelderland
Bibliotheek

Magazijn T 4805.

Ampt Epe

Historische vereniging voor
Emst—Epe—Oene—Vaassen

Nummer 164
www.ampt-epe.nl

Ampt Epe

Stichtingsdatum 13 oktober 1961

Nr. 164 – december 2007

Redactie: D. Hamer, H. Tijman-Logtenberg

Redactieadres: D. Hamer, Jagtlustweg 9, 8162 NJ Epe
redactie@ampt-epe.nl

Het blad verschijnt vijf keer per jaar en wordt gratis toegezonden aan de leden van de Historische Vereniging 'Ampt Epe'. De vereniging stelt zich onder meer tot doel het opwekken en versterken van de belangstelling voor de geschiedenis van Emst, Epe, Oene en Vaassen.

Postadres Ampt Epe: Postbus 114, 8170 AC Vaassen

Bestuur:

Voorzitter: E. de Jonge, tel. (0578) 66 22 08
voorzitter@ampt-epe.nl

Secretaris: H. Stakenburg, tel. (0578) 64 19 12
secretaris@ampt-epe.nl

Penningmeester/
ledenbeheer: M.L. Endendijk, tel. (0578) 61 30 78
penningmeester@ampt-epe.nl

PR / website W.J. van 't Einde, tel. (0578) 57 65 51

Leden: E. Brummel, D. Hamer, H. Kloezeman

Lidmaatschap: 15,00 euro per jaar

Giro: 119.40.15 ten name van penningmeester *Ampt Epe*
I.S.S.N.-nr. 1383-2026

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van *Ampt Epe*.

Bij de voorplaat: Boerderij 'De Schaveren' te Emst

Een terug- en een vooruitblik

Van de voorzitter

Door omstandigheden was ik niet persoonlijk aanwezig bij de oktoberactiviteiten van de vereniging, maar van vice-voorzitter Wim van 't Einde begreep ik dat zowel de filmvoorstelling als de

excursie over het Landgoed Tongeren in goede aarde viel. Ik wil Henk Kloezeman en Lijda en Gerrit van den Bremen bedanken voor de bereidheid zich in te zetten voor de vereniging.

De afgelopen maanden hebben we een aantal leden gevraagd of zij geïnteresseerd zijn in het versterken van het bestuur. Zij woonden ondertussen een of meer bestuursvergaderingen bij en beraden zich nu over hun kandidatuur. De uitbreiding is hard nodig wegens de groei van het aantal leden, redactiewerk, beheerstaken, inventariseren en regelen van diverse zaken, participatie in werkgroepen en commissies, enz. Op de jaarvergadering hoop ik dat we ten minste drie nieuwe bestuursleden mogen voorstellen.

Dat brengt me op het punt van participatie. Als u ook binnen de vereniging mee wilt helpen als bestuurslid of vrijwilliger, kunt u dat kenbaar maken bij een van de bestuursleden. Ook u wordt dan in de gelegenheid gesteld een paar keer de bestuursvergadering te bezoeken om te bekijken of het wat voor u is. Het bestuur streeft naar een goede verdeling van taken, bestuursleden/vrijwilligers uit alle geledingen en dorpen, die vooral enthousiast zijn en ten minste één taak op zich willen nemen. Bestuurservaring is niet noodzakelijk, want die kunt u in ons enthousiaste team altijd nog opdoen!

De groei in ledental zet zich door. De nieuwe leden van de afgelopen maanden heet ik welkom in onze vereniging, die in groeiend tempo allerlei zaken realiseert. Een nieuwe mijlpaal kondigt zich al aan, want het 500^e lid is in zicht. We zullen op het *moment suprême* de buitenwereld uiteraard niet onkundig laten van het heugelijke feit. Let dus op de krant of hoor het nieuws via een mail van

de webmaster. Trouwens, mocht u het 500^e lid aanbrengen, dan wordt u ook in het zonnetje gezet.

Ik wens u allen prettige feestdagen en een goed 2008 toe.
Evert de Jonge, voorzitter@ampt-epe.nl

N.B.: Dit item in ons blad wordt ongeveer een maand voor het verschijnen geschreven en is daarom nooit geheel actueel!

Mededelingen

Klompenpad

In Oene kunt u een wandeling van 10 km maken langs allerlei mooie plekjes, zoals het terrein van het voormalige klooster Nazareth. Starten kunt u bij zaal Post, naast de kerk van Oene.

N.B.: Bent u uitgewandeld? Er zijn meer Klompenpaden, zoals het Grenspalenpad in buurtschap De Kar bij Apeldoorn (8 km), het Paddenpad in Wapenveld (start bij restaurant Wagenvoort, 10 km) en een klompenpad in Nijbroek (10 km).

www.mijngelderland.nl

Voor het plaatsen van verhalen op de website van 'Mijn Gelderland' kwam voor cultuurhistorische verenigingen en musea een subsidie beschikbaar. Daarom hebben enkele bestuursleden verhalen geplaatst om op deze wijze extra geld voor de vereniging in de wacht te slepen. Dianne Hamer, Wim van 't Einde en Evert de Jonge plaatsten verhalen over onder andere Hein Andréé (kunstenaar), kerkgeschiedenis Vaassen, Groot Vaassen, De Emsterhof, de Grift, Kasteel Quickborn en Klooster Nazareth in Oene.

Gelders Documentatiecentrum

De bibliotheek Arnhem, waarvan de Gelderland-bibliotheek samen met 'Gelderland in Beeld' deel uitmaakt, heeft veel Gelders materiaal in bezit. Via de computer kunt u dat thuis op uw gemak nakijken! De adressen: www.bibliotheekarnhem.nl (voor de catalogus) en www.gelderlandinbeeld.nl (voor Gelderland in beeld).

Subsidie Cultureel Erfgoed

De gemeente Epe heeft voor 2009 een bedrag van 15.000 euro uitgetrokken, terwijl de gemeenteraad ook voor 2008 nog een derge-

lijk bedrag wil besteden. Dit is een vooruitgang en een juist besluit. N.B.: Waaraan zou dat geld kunnen worden besteed? Wat te denken van goede informatieborden bij de diverse objecten, zoals de gemeente Voorst realiseerde, of een website waarop informatie is te vinden over onder andere de monumenten in onze gemeente?

500^e lid in zicht

Binnen een half jaar hopen we het 500^e lid in te kunnen schrijven. Uiteraard zal deze mijlpaal wereldkundig worden gemaakt! Hoe helpt u ons dit zo snel mogelijk te realiseren? Geef een geschenk-abonnement op *Ampt Epe* aan een vriend(in), buur of familielid! Inlichtingen bij de penningmeester, telefonisch via 0578-613078 of per mail: penningmeester@ampt-epe.nl.

Mailservice

Wie ook via de mail op de hoogte wil blijven van laatste nieuwtjes, kan dat opgeven via: wim@vanteinde.nl.

Agenda—zie ook blz. 49

WINTERLEZING 26 februari 2008

De Veluwe sprengbeken is het onderwerp van een presentatie die Jacques Meijer op dinsdag 26 februari a.s. zal verzorgen, dit als voorbereiding op een excursie medio mei 2008.

De lezing handelt over de beken en sprengbeken, maar in het bijzonder zal de ontwikkeling van het stelsel rond kasteel

De Cannenburch de aandacht krijgen.

Diverse generaties Van Rossum en Van Isendoorn hebben in de 16^e tot 18^e eeuw deze beken gegraven en vergraven om er watermolens aan te stichten. Deze molens vormden in belangrijke mate de economische machtsbasis van deze bewoners.

De meeste watermolens zijn verdwenen, maar sprengbeken, opgeleide trajecten, dalkruisingen, aquaducten, wijers en watervallen vormen nog steeds een belangrijk cultuurhistorisch erfgoed, dat qua omvang en compleetheid uniek is op de Veluwe.

DECEMBER

De decembermaand is aangekomen,
En de lucht is grijs en zwaar.
De natuur heeft 't kleed weer uitgetrokken,
we zijn aan 't einde van het jaar.

Dan denkt een mens zo bij zichzelf:
“Wat gleeed de tijd toch gauw voorbij.
Het lijkt pas gist'ren dat ik jong was,
verwachtingsvol en kinderlijk blij.”

De jaren zijn voorbijgegleden,
soms donker – met ook banen licht.
En wat er goed was bleef behouden,
gevangen in een stil gedicht.

Een gedicht dat er gelijk wat kralen,
geregen is tot een warm koord.
Met hier en daar een stil oplichten
van 't eeuwenoude vredeswoord.

Want dat is – denk ik – wat voor velen
zo nodig is, met slechts de wens:
een hand die steunt en vast blijft houden.
Gewoon: 't ontmoeten van een Mens.

Lijda van den Bremen-Jonker (1999)

Teunis van Lohuizen (1)

Willy Smit-Buit

In *Ampt Epe* nummer 162 was de redactie zo vriendelijk een oproep te plaatsen om informatie over het dagboek van Teunis van Lohuizen, oprichter van de N.V. Industrie, v/h fa. Van Lohuizen en Co. Dit bedrijf was de voorloper van Vaassen Flexible Packaging. Dat dagboek had ik nodig voor een publicatie in het *Biografisch Woordenboek van Gelderland*.

Teunis van Lohuizen

De aanwijzing dat Van Lohuizen een dagboek bijgehouden had, vond ik in het gedenkboek van de N.V. Industrie Vaassen, s.n. 1967, een speciale uitgave van het personeelsorgaan ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de fabriek. J.R. Gomes, een van de samenstellers, putte blijkens een passage uit Teunis' dagboek. Maar waar was dit dagboek gebleven? In het archief van Vaassen Flexible Packaging? In het huis van de inmiddels overleden Jan Gomes? Of was het soms in het bezit van een van de vele nakomelingen van Teunis van Lohuizen?

Mijn oproep heeft gelukkig enig succes gehad: Teunis' dagboek is gedeeltelijk boven water. Dat wil zeggen: ik heb de beschikking over een kopie van het handschrift *Teunis van Lohuizen, Mijne dagen, deel II, Vaassen 1894*. Er moet dus ook een eerste deel geweest zijn, dat niet teruggevonden is. Het originele handschrift is evenmin opgedoken. Natuurlijk hoop ik de hand te kunnen leggen op het eerste deel en het origineel. Mijn zoektocht gaat verder.

Wat in het gedenkboekje een dagboek genoemd wordt, blijkt geen dagboek te zijn. Toen Teunis van Lohuizen op 72-jarige leeftijd afstand nam van de dagelijkse leiding van zijn bedrijf, greep hij naar de pen voor een terugblik op zijn leven.

Mijne dagen, deel II behelst een reeks persoonlijke ontboezemingen, waarin Van Lohuizen soms uit zijn jeugdherinneringen put. Een

andere keer vertelt hij over zijn werkzame leven als papierhandelaar, maar ook weidt hij uit over zaken die zijn speciale belangstelling hebben, zoals de moderne theologie en de kerkmuziek. Tal van personen die hij gekend heeft, passeren de revue.

Van Lohuizen springt qua onderwerp van de hak op de tak, maar zijn proza is helder en vol levensechte dialogen. Hij schetst een levendig beeld van facetten van het reilen en zeilen van een dorpsgemeenschap op de drempel van de twintigste eeuw. Bovenal gunt hij de lezer een blik in zijn eigen gevoelsleven, vaak op een heel ontwapenende en ontroerende manier. Want dat staat buiten kijf: schrijven kon hij en hij wilde gelezen worden.

In de volgende nummers van *Ampt Epe* laat ik u kennismaken met fragmenten uit de verhalen van Teunis van Lohuizen, voorzien van commentaar mijnerzijds. Ter introductie volgt eerst een korte levensschets van deze aparte, eigenzinnige man die risico's niet schuwde en nooit een blad voor de mond nam.

Teunis van Lohuizen werd in 1822 in Epe geboren. Zijn ouders runden dicht bij de oude hervormde kerk een bakkerij, annex winkel. Teunis was de oudste van tien kinderen, drie hebben de volwassen leeftijd niet bereikt. Vader Jan van Lohuizen was een bedachtzame, uitermate zachtzinnige man; moeder Maria Jonker was spontaner en levendiger. Het waren gelovige mensen, maar niet zwaar op de hand. Hun oudste aardde meer naar zijn moeder dan naar zijn vader. De familiebanden bleven hecht, ook nadat Teunis zijn eigen weg was gegaan.

In het gezin werden de kinderen gestimuleerd hun talenten te gebruiken. Teunis leerde Frans en Duits, maar ging ook op orgelles in Deventer bij een bekende organist. Hij moest er lopend naartoe: de ene dag heen en de volgende terug. Al op jeugdige leeftijd verving hij af en toe organist Johannes Overbosch op het Meere-orgel in de Grote Kerk. De sleutels van het orgel lagen bij bakker Van Lohuizen in huis. De jongeman ging vaak tweemaal per zondag naar de kerk; de preek boeide hem doorgaans maar matig, het orgelspel des te meer.

Johanna van der Vaart

In Vaassen ontmoette Teunis zijn toekomstige vrouw, Johanna Hendrika van der Vaart.

Haar broer Peter begeleidde daar de gemeentezang op het kerkorgel. Toen Peter drie weken op zakenreis moest, vroeg hij Teunis die taak zolang over te nemen. Zodoende kwam hij bij de familie Van der Vaart over de vloer. Teunis en Johanna Hendrika trouwden in 1849.

Naast de muziek liep het papier als een rode draad door het leven van Van Lohuizen. Van moederszijde stamde hij uit een papiermakersfamilie en toen hij 21 jaar was, leerde hij het vak en kwam op de zuidelijke Wisselse molen die zijn moeder geërfd had. Teunis vond het maar saai op die molen.

Door zijn schoonfamilie rolde hij in de handel. Teunis stapte over van papier maken naar papier verkopen. Kriskras reisde hij het land door. In Amsterdam en Den Haag zaten zijn grote klanten: de Nederlandsche Handelsmaatschappij en de Rijksdrukkerij. Hij verdiende goed en op zijn zakenreizen trof hij mensen van allerlei slag, waardoor zijn horizon breder werd.

Onveranderlijke natuurkundige wetten beheersten het heelal, maar met het menselijk verstand als wegwijzer zag de toekomst van de mensheid er zonnig uit, was de boodschap van de negentiende-eeuwse wetenschap. De mens moest zijn lot in eigen hand nemen. Het beeld van een almachtige God als schepper en bestuurder van de kosmos en verlosser van zonden werd aan het wankelen gebracht. Bij Van Lohuizen sloeg de twijfel toe omtrent de geloofswaarheden uit zijn jeugd. Bood de evolutietheorie niet een redelijker verklaring voor de ontstaansgeschiedenis van het leven op aarde dan het scheppingsverhaal uit de bijbel? Moest Jezus sterven omdat hij de Joodse leiders tergde of offerde Hij Zich op voor het zielenheil van de gelovigen?

De vrijmetselaarsbeweging had in het midden van de negentiende eeuw veel aantrekkingskracht op heren met een behoorlijke intellectuele bagage en een kritische houding ten opzichte van de orthodoxie. Teunis van Lohuizen kreeg in 1854 toegang tot de Deventer loge *Le préjugé vaincu* (= het overwonnen vooroordeel). Vrijmetselaars waren beziel van hoge idealen, die door de mens zelf verwezenlijkt moesten worden. Hun ceremoniën gingen gepaard met geheimzinnige rituelen. Met volle beker hieven ze dan het glas. In dat mannenbolwerk voelde Teunis zich op zijn gemak. Hij liet zich niet ringeloren door de negatieve opinie van de goegemeente, maar kwam openlijk voor zijn vrijmetselaarschap uit. Natuurlijk dreef hem dat naar de rand van de orthodox hervormde kerk in

De Dorpermolens

Vaassen.

Van Lohuizen beschikte over een tomeloze energie. Zijn vrije tijd gebruikte hij om te dichten en te schilderen. Op beide gebieden was hij vaardig en veelzijdig, al kan hij niet tot de groten gerekend worden.

C.T. Stork, de oprichter van de bekende machinefabriek in Hengelo, beschouwde hij als zijn grote voorbeeld. Net als Van Lohuizen geboren in 1822, had deze volbloed ondernemer een fabriek opgebouwd uit het niets. Teunis greep zijn kans in 1867: hoewel hij geen snars verstand had van het gietproces, nam hij een kleine ijzergieterij over op de Oosterhof in Vaassen.

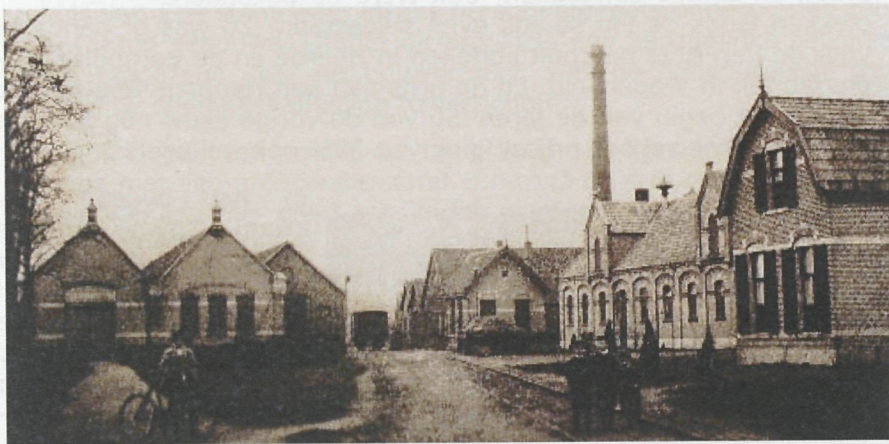
Omdat een groot deel van het onroerend goed van de Cannenburgh onder de hamer kwam vanwege het uitsterven van het geslacht Van Isendoorn, was het dorp in 1870 in rep en roer. In een impuls kocht Van Lohuizen een 8 ha groot complex, bestaande uit grond en gebouwen aan de Dorpermolens. Zijn ijzergieterij verplaatste hij naar dit terrein. Tegelijkertijd bleef hij actief in de papierhandel.

In 1879 viel zijn oog op een advertentie waarin de complete inventaris van een tinbladpletterij te koop aangeboden werd. Van Lohuizen ging tot aanschaf over. Hij wilde graag profiteren van de kracht van het waterrad in de Dorpsbeek en papier maken rendeerde niet meer.

Nu was hij eigenaar van twee gestaag groeiende bedrijven. Als een echte negentiende-eeuwse ondernemer woonde hij met zijn gezin op het fabrieksterrein in een imposante villa, het Haackshuis, waarvan de naam verwees naar een voormalige eigenaar.

Het echtpaar Van Lohuizen kreeg zes kinderen, vijf zonen en een dochter; het jongste zoontje stierf op vierjarige leeftijd. Drie zonen nam Teunis op als compagnon in de firma Van Lohuizen. Hun vader had zorg gedragen voor een goede opleiding met stages in binnen- en buitenland. Toen de firma in 1895 werd omgezet in een familie-nv om meer kapitaal aan te kunnen trekken, is een van de zonen opgestapt.

Teunis van Lohuizen had in Johanna Hendrika van der Vaart een echtgenote aan wie hij de zaken thuis met een gerust hart kon overlaten. Ze was kalm en kordaat. Tactvol hield ze zijn ondeugd in toom: hij lustte maar al te graag een borreltje. Haar dood in 1896 was de grootste slag die hij in zijn leven te verwerken kreeg. Weliswaar verloor hij de belangstelling voor de wereld om hem heen niet, maar toch was de glans eraf. Teunis van Lohuizen is in 1903 vlak voor de kerstdagen gestorven.

De Industrie, Vaassen

Dia-avond in Emst

Wim van 't Einde

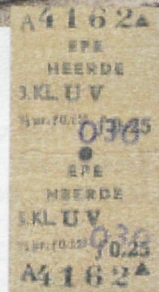
Op dinsdag 2 oktober organiseerde Ampt Epe een dia-lezing in Dorpshuis De Hezebrink in Emst. De avond werd door circa 80 mensen bezocht. Ongeveer de helft van de aanwezigen was lid van Ampt Epe, de andere helft kwam belangstellend kijken.

Station te Epe

Het doel van de avond was tweeledig. Het eerste deel het traject van Epe naar Zwolle via de voormalige Baronnenlijn. In het tweede deel nam Henk Kloezeman ons mee door het vroegere Emst.

De Baronnenlijn volgend werden onder meer de stations van Epe, Heerde, Wapenveld, Hattem, Hattemerbroek en Zwolle aangedaan. Ook werd op bijzondere plekken langs de lijn steeds even stilgestaan. Zo was er aandacht voor de Van Arks beschuitfabrieken in Heerde en de Berghuizer papierfabriek in Wapenveld. En de prijs van een retourtje Epe-Heerde was in het begin van de jaren '50 van de vorige eeuw nog goed te betalen. Alhoewel een prijsstijging van 20% ook wel veel is.

Emst—winkel van Hans Visser aan de Vaassenseweg, tussen Frenz en de in 1955 gesloopte Van Walsemschool

In het tweede deel kwam Emst aan de beurt. De Burgemeester Van Walsemschool kwam uitvoerig aan de orde, maar ook werd even een rondje door het dorp gemaakt—langs verschillende winkels, maar ook langs de kerk die in 1930 afbrandde en daarna werd herbouwd.

Start bouw nieuw streekarchief op de Noord-Veluwe

Gerrit Kouwenhoven

Op vrijdag 12 oktober is officieel de bouw van start gegaan van een nieuw streekarchiefgebouw voor de gemeenten Epe, Hattem en Heerde. Een vriendelijk zonnetje overstraalde de noordelijke Veluwe, toen gedeputeerde Esmeijer, portefeuillehouder van onder

andere cultuur, het bouwboard onthulde dat op de plaats in het park achter het gemeentehuis van Epe staat waar straks de archiefdepots ondergronds zullen worden gebouwd. Omdat de provincie een aanzienlijke subsidie heeft toegezegd voor dit bouwproject, was de gedeputeerde gevraagd de openingshandeling te verrichten.

De plek is gekozen omdat die hoog en droog ligt: op 12 m boven NAP en met een grondwaterstand van rond de 4 m onder maaiveld. Bovendien kan hier goed aansluiting worden gevonden aan het bestaande gemeentehuis van Epe ten behoeve van kantoor- en publieksruimten en kan worden geprofiteerd van de bestaande faciliteiten van het gemeentehuis. De verbindingen met het openbaar vervoer zijn zo goed als ze binnen het gebied van het streekarchief maar te krijgen zijn.

Het streekarchief heeft straks een eigen ingang grenzend aan de grote -gratis- parkeerplaats voor de supermarkt van 's lands bekendste grootgrutter. Achter deze ingang is een halletje en daaraan grenzend meteen de studiezaal. Aansluitend aan het gemeentehuis zal een nieuwe hal komen met een eigen ruime ingang van buiten voor het verhuizen van de archieven. In die hal komen ook de tech-

nische ruimte, trap en lift. Dit gedeelte zal een glooiend groen dak krijgen. Ondergronds komen er twee depots en een quarantaineruimte, alles gedekt met aarde en parkaanleg, zodat het park zo min mogelijk zal worden aangetaast. Kortom, zand erover!

Om de bestaande volwassen bomen wordt zorgvuldig heen gebouwd. Hun wortels bepalen de uiterste grenzen van de twee depots. De twee depots –samen een oppervlak van 327 m²- zijn, naar wij hopen, goed voor ongeveer 3500 m planken. De quarantaineruimte wordt ongeveer 20 m². Met dit geheel moeten we de komende veertig jaar voor deze drie gemeenten met samen 65.000 inwoners vooruit kunnen. In eerste instantie zal niet meer dan de helft van de ruimte in beslag worden genomen.

Royal Haskoning is de ontwerper en heeft het toezicht op de bouw. Bouwbedrijf Van Norel uit Epe was de laagste inschrijver en zal de bouw uitvoeren. De bouwkosten plus de inrichtingskosten hebben we begroot op 1,4 miljoen euro.

We zien er al naar uit om straks vanaf één plek en vijf dagen per week onze bezoekers te kunnen bedienen. In de andere twee gemeenten zullen hoogstwaarschijnlijk zogenaamde Regionale Informatie Punten worden achtergelaten.

Foto's: Gerrit Kouwenhoven

*Het bestuur en de redactie van
Ampt Epe wenst u allen een
gelukkig en voorspoedig 2008*

Het bevrijdingsmonument in het Sweerts de Landaspark in Epe

Drs. Dianne Hamer

Tussen de Beekstraat en de Polweg ligt het Sweerts de Landaspark dat genoemd is naar Jan Lodewijk Baptist baron Sweerts de Landas, die van 1889 tot 1926 burgemeester van Epe is geweest. In 1918 hebben enkele Epenaren de 'NV Maatschappij tot exploitatie van bouwterreinen te Epe' opgericht, die door Sweerts de Landas gesteund werd. Deze NV kocht negen hectare grond aan de noordwestzijde van het dorp, tussen de Beekstraat, Lohuizerweg, Heuvellaan, Hoofdstraat en Willem Tellstraat, om de uitbreiding van Epe in de hand te houden. Iets dergelijks was toen nog geen gemeentenzaak en het particulier initiatief moest voorkomen dat er maar raak gebouwd werd. De Quickbornlaan, de Wildforstlaan, de Heuvellaan en de Polweg werden aangelegd. Tussen de Beekstraat

en Polweg werd een park aangelegd, dat de naam 'Sweerts de Landaspark' kreeg.

In dit park staat een bevrijdingsmonument: een gestileerd, eenvoudig wit beeld van een vrouw, ter nagedachtenis aan de Tweede Wereldoorlog. Ieder jaar wordt hier op Dodenherdenking tijdens de stille tocht een krans gelegd. De vrouw is gekleed in een lange jurk, over haar schouders hangt een mantel. Deze houdt zij aan de uiteinden met haar handen vast, hierdoor worden de armen opgeheven. Het beeld lijkt zo op een kruis. Op de langwerpige sokkel staat geschreven:

5 mei 1945

**VAN ONS ALLEN AAN HEN DIE HUN
LEVEN GAVEN VOOR DE VRIJHEID**

Het is in 1946 gemaakt door de beeldhouwer Gerrit Bolhuis. In deze periode kregen kunstenaars veel opdrachten voor oorlogsmonumenten en zo beleefde de Nederlandse beeldhouwkunst een grote bloei. Ook Bolhuis kreeg diverse opdrachten.

Gerrit Bolhuis werd in 1907 in Amsterdam geboren en volgde zijn opleiding tot beeldhouwer aan de Rijksacademie daar. Hij was een leerling van de Amsterdamse School-beeldhouwer Jan Bronner. Deze borduurde vooral voort op de socialistische uitgangspunten van de Engelse kunstenaar William Morris, die een monumentale gemeenschapskunst wilde creëren in Europa. Bronners invloed is bepalend geweest voor meerdere generaties beeldhouwers aan de Rijksacademie in Amsterdam. Van 1914 tot 1947 leidde hij ruim 140 nieuwe beeldhouwers op. Zijn artistieke credo luidde: *Beeldhouwkunst is architectuur en architectuur is beeldhouwkunst*.

Bolhuis bleef de rest van zijn leven wonen en werken in Amsterdam, waar hij in 1975 overleed. Hij werkte bij voorkeur in brons, terracotta en steen en zijn stijl was figuratief en gedegen van aard. Gerrit Bolhuis hoorde met Han Wezelaar en Fred Carasso tot de belangrijkste Nederlandse monumentale beeldhouwers direct na de Tweede Wereldoorlog tot 1960. In 1934 kreeg hij de Prix de Rome voor zijn werk, waardoor hij in Parijs en Rome kon werken.

In oorlogsmonumenten moest uitdrukking worden gegeven aan de gevoelens van het Nederlandse volk die in de bezettingsjaren waren gewekt. Het beeld moest drager zijn van een gemeenschap

van gevoelens en het moest getuigen van vreugde, van leed, strijd, verzet, angst, moed, wankelmoedigheid, zwakte en nog veel meer. Men kon niet gewoon verder gaan alsof er niets gebeurd was; er moest een teken komen dat herinnerde aan alles wat gebeurd was. Een dergelijk beeld moest afrekenen met het verleden en het moest bezwaarde gevoelens overbrengen: *'Het neemt onrust tot zich. Het heeft een betrekking geschapen tussen zichzelf als object en de subjectieve gevoelens, ook schuldgevoelens, van de mensen. Het is ondanks alle omkledingen en formules die het ontstaan van een oorlogsmonument motiverend begeleiden, toch een modern totemisme. Men moet dat liever niet zeggen. Maar de beeldhouwer, die opeens bezwaard wordt met het onnoemelijk zware geheel van al die opgehoopte gevoelens van anderen die iets bevredigends van hem verwachten, dat hen gerust zal stellen, die beeldhouwer weet het in zijn binnenste heel goed en dat weten maakt zijn taak niet lichter. Met zijn beeld is straks aan een door niemand geformuleerde behoefte voldaan. Het is een soort kwijting. Daarom is het de vraag of het beeld van de slachtoffers moet uitgaan. Het is gebruikelijk dat te doen. (...)*

*Maar de toeschouwer vereenzelvigd zich niet met de slachtoffers, die toch altijd 'de anderen' zijn en blijven, zolang de toeschouwer zelf niet geroepen wordt. De vereenzelviging blijft uit, omdat het voortleven de vereenzelviging verhoedt. Het beeld wordt niet in vereenzelviging beleden of doorleefd, maar het wordt aanschouwd, dat wil zeggen met een afstand, door de esthetische vorm vaak nog groter gemaakt. De ware gekwelden zijn niet de slachtoffers, maar degenen die de daad volbrachten, die de daad toelieten, en tenslotte degenen die de daad afkeurden, maar onmachtig verder gingen.'*¹

Gerrit Bolhuis zag zich met de opdracht van dit beeld voor Epe ook voor een dergelijke opdracht geplaatst en het beeldhouwwerk dat hij maakte voor Epe straalt door zijn ranke en rechte vormgeving onverzettelijkheid uit, kracht, geloof, vertrouwen en overwonnen verdriet en laat zien dat men zich ondanks de overweldiging van de Duitse bezetting

staande heeft willen houden. Ook geeft het beeld door de naar de verte gerichte blik van de vrouw aan dat er vertrouwen is in de toekomst.

In het latere werk van Bolhuis wordt zijn aandacht voor de alledaagse werkelijkheid duidelijk. Zijn onderwerpen zijn de mens, bij voorkeur vrouwen en kinderen, en dieren, die vrij statisch worden weergegeven en daardoor rust en eenvoud uitstralen.² In 1951 wordt over hem gezegd dat *'bewonderenswaardig in zijn plastiek de eenvoud van het modelé is waardoor nergens de aandacht, door opdringerige detaillering, wordt afgeleid van de grondgedachte.'*³

Er staan door heel Nederland verspreid voorbeelden van zijn werk. Bijvoorbeeld in Stavenisse op het eiland Tholen staat het monument 'Het droogvallende zeemonster' dat hij heeft gemaakt ter herinnering aan de watersnoodramp van 1953. Het stelt een zeemonster voor dat bij het zakken van het water tevoorschijn komt. In Utrecht, in de wijk Kanaleneiland, staat het beeld 'Moeder en kind' uit 1965 en in het Oosterpark in Amsterdam staat 'De Bokkerijder' uit circa 1970.

Noten:

1. A.M. Hammacher, *De schoonheid van ons land, Beeldhouwkunst van deze eeuw*, Amsterdam 1955, p.40, 64.
2. Museum Henriette Polak, *Een keuze uit de collectie*, Zutphen 1991, p. 9, 27
3. R.E. Penning, Haags Dagblad, 14 juli 1951

Tekenaars van oude gebouwen

(2) Andries Schoemaker

Freek Bomhof

Andries Schoemaker werd geboren op 9 oktober 1660 te Amsterdam. Zijn vader was Gerrit Schoemaker en zijn moeder heette Maria Vonk. Vader was linnenwever in Almelo en de familie vertrok al op jongere leeftijd naar Amsterdam, omdat daar meer te verdienen viel dan in Twente. Op 24 mei 1682 trouwde Andries met Rachel Kroll (1661-1723).

Hij werd een rijke textielkoopman. Hij had een woning met winkel in Amsterdam, waar hij goede zaken deed. Zijn grote passie was het verzamelen van historische en topografische informatie over steden en dorpen, kerken en kastelen en andere objecten in Nederland. Hiervoor raadpleegde hij diverse bronnen en bezocht hij verschillende plaatsen. Op basis van zijn onderzoek maakte hij een beschrijving van elke plaats, met veel historische en culturele bijzonderheden.

Vaak illustreerde hij de beschrijvingen met tekeningen, veelal in zeer fraaie kleuren. Deze tekeningen maakte hij zelf of liet hij maken door eigentijdse kunstenaars, zoals Cornelis Pronk (1691-1759) en diens leerling Abraham de Haen (1707-1748).

Soms maakte hij ook gebruik van gedrukte prenten. Vaak uit nu verloren gegane bronnen, die de topografische situatie in voorafgaande periodes weergaven. Dergelijke prenten tekende hij gewoon na of plakte hij rechtstreeks in zijn kladboeken. Af en toe schetste hij plattegronden of nam hij bestaande kaarten in zijn werk op. Zodoende schiep hij een meerdelig werk, dat hij een atlas noemde, van ongeveer 9000 bladzijden waarvan meer dan 2600 met kleurtekeningen. In zijn atlas nam hij ook andersoortige afbeeldingen op, zoals stads- en familiewapens, en zelfs penningen, zegels, munten en klederdrachten. Schoemakers atlas omvatte uiteindelijk alle toenmalige provincies, alfabetisch naar plaats geordend binnen elke provincie. Zijn topografische atlas van Gelderland is helaas in september 1944 in Arnhem verloren gegaan.

Hij was een groot verzamelaar van munten en penningen. Tevens was hij een belangrijke amateur-historicus en een groot kenner van oudheden.

Zijn vrouw overleed in 1723. Geesje Arends uit Epe werd huishoudster bij Andries Schoemaker en zij begeleidde hem daarna vaak op zijn talrijke reizen door het land. Hij was een goede man. Gaf veel weg aan minder bedeeden en had een uitgebreide vriendenkring.

De Keizerskroon te Apeldoorn (1726)

In 1726 tekende hij De Keizerskroon nabij paleis Het Loo. Een foto van deze tekening is hierboven geplaatst. In 1730 bezocht hij Vaassen, samen met Cornelis Pronk. Hij tekende de oude kerk van Vaassen, met enkele woningen in het dorp. Links naast de toren ziet men vermoedelijk de oude herberg De Kroon.

Het schip van de kerk is in 1852 afgebroken en de toren is nog steeds de huidige toren. Bijna onleesbaar is het onderschrift van de tekening; deze luidt: "A.S. De kerk te Vaassen van de zuydzijde. Anno 1730." Een foto van deze tekening is eveneens bij dit artikel geplaatst.

Andries Schoemaker kopieerde ook de tekening van Cornelis Pronk uit 1730 van de rooms-katholieke schuilkkerk op de Oosterhof bij Vaassen. Hij noteerde bij deze tekening het volgende: "Oosterhuysen. Is gelegen in Gelderland omtrent een quartier uurs van het dorp Vaassen. Is een oud herenhuys, het werd nu gebruykt voor een Roomse Kerk, omdat te voren den heer van Kannenberg, een

rooms gesint heer, kerk op sijn huys deed houden en hem sulx verboden is."

Een foto van deze kopie hangt in de rooms-katholieke pastorie, de plaats waar vroeger de schuilkerk heeft gestaan.

Hij signeerde zijn tekeningen altijd linksonder in de titelbalk met A.S. Tekende hij Pronk of De Haen na, dan zette hij hun naam linksonder, zoals hij gedaan heeft met de tekening van de Oosterhof of Oosterhuysen.

Zijn tekeningen doen wat kinderlijk aan en zijn schrift is moeilijk leesbaar, een beetje slordig en onbeholpen. Vaak schreef hij lange teksten waardoor veel informatie werd weergegeven. In de laatste jaren van zijn leven heeft hij zeer veel werk verzet.

Hij overleed op 23 december 1734 en is 74 jaar oud geworden. Hij werd begraven in de Nieuwe Kerk van Amsterdam. Na zijn dood vielen zijn werken uiteen. Gelukkig vonden de werken van Andries Schoemaker hun weg naar openbare verzamelingen van verschillende Nederlandse musea, bibliotheken en archieven.

Hervormde kerk te Vaassen (1730)

Ardesch en het Meere-orgel

Hannie Tijman-Logtenberg

Zoals in het artikel over Mr. N.W. Ardesch (zie *Ampt Epe* nr. 163) al aan de orde is gekomen, is het orgel in 1805 aanbesteed bij Abraham Meere te Utrecht. In die tijd fungeerde Ardesch nog als scholtus/secretaris van het ambtsbestuur van Epe. Maar ook na zijn vertrek naar Arnhem heeft hij zich hiermee beziggehouden ingevolge een hem door het gemeentebestuur verstrekte volmacht.

In dit artikel wat aanvullende informatie over Abraham Meere, de karakteristieken van de door hem gemaakte orgels en de uiteindelijke ingebruikstelling van het orgel in Epe.

Abraham Meere

Abraham Meere werd in 1761 als oudste zoon van een koperslager geboren. Al op 18-jarige leeftijd adverteerde hij met een kabinet-orgel met zes registers in de *Utrechtsche Courant*. Enkele jaren later, in 1784, trouwde hij met Catharina van Hoogbetrom. Bij zijn dood in 1841 was hij eigenaar van een kapitaal herenhuis (Groot Blankenburg) aan de Oudegracht in Utrecht. Tegenwoordig is hier een filiaal van De Slegte gevestigd.

Uit het huwelijk werden vier zoons geboren. De jongste zoon assisteerde hem in de orgelmakerij. Zo ook bij de bouw van het grootste Meere-orgel, dat van de Laurenskerk in Rotterdam. Vermoedelijk door een ongeval kwam de jongen hier om het leven.

Karakteristieken van Meere-orgels

Abraham Meere was een groot orgelmaker. Hij had zeer specifieke klankideeën. Je zou de klank van de door hem gemaakte orgels kunnen omschrijven als elegant, speels, veelkleurig, niet zo luid, teruggetrokken in de bas. Meere koppelde daartoe alle onderdelen van zijn orgel aan dit klankideaal (laden, kanalen, mechaniek, wind-

voorziening en pijpen).

Een saillant detail van het Eper orgel is het pijp materiaal. Enkele oude registers van het hoofdwerk zijn van totaal verschillende legeringen gemaakt. Tinpercentages waren voor Meere niet echt belangrijk.

Zijn orgels worden vaak gekenmerkt door dunwandig pijpwerk, lage opsneden en weinig wind. Omdat de orgelbouwer niet van zware, lage tonen hield, zijn bijvoorbeeld de ladeboringen in de bas bij het Eper orgel aan de kleine kant. Ook zijn de labia in de bas smaller.

Opvallend is dat zijn manier van bouwen in de loop der jaren nauwelijks veranderd is. Vergeleken met zijn grote tijdgenoot en collega-bouwer Bätz zouden we Meere meer bevindelijk, meer geneigd tot experiment, kunnen noemen.

De indruk wordt gewekt dat Meere zijn orgelkasten zelf schilderde. Zijn bestekken waren gedetailleerd qua kleurstellingen. Op de grootste houten pijp schilderde hij in Epe (maar ook in Sommelsdijk) de bouwgeschiedenis van het instrument.

Verder worden zijn orgels gekenmerkt door rondingen (dit geldt specifiek voor het orgel dat in 1806 in de kerk van Poortvliet werd gebouwd). Uniek voor hem zijn de fraaie, half in de zijwangen wegdraaiende zijvelden. Het laatste Meere-orgel (van de in totaal ongeveer 40 orgels) werd gebouwd voor de kerk in Oudewater; helaas kon Meere zelf de bouw niet meer voltooien: hij overleed op 12 november 1841, 80 jaar oud.

Het Meere-orgel in Epe

Na de aanbesteding in 1805 is het dan eindelijk, in 1809, zover: het orgel is nagenoeg klaar voor gebruik. Het ambtsbestuur heeft van Ardesch een missive ontvangen dat binnen enkele weken het orgel kan worden geïnspecteerd en betaald moet worden. Derhalve wordt kerkmeester Henricus Poll verzocht bij de intekenaars de beloofde penningen *'op de meest convenabele en beleefde wijze'* in persoon in te zamelen.

Op 9 juni 1809 meldt Ardesch dat hij organist F. van der Dussen uit Arnhem verzocht heeft het orgel te examineren. Tevens geeft hij in overweging het orgel op een gepaste wijze op vrijdag 16 juni te doen inwijden, door dan enige goede vrienden en liefhebbers van zang en toonkunst te inviteren om deze plechtigheid met hun tegenwoordigheid te komen vereren. Het gemeentebestuur verzoekt Ardesch deze invitatie te verzorgen.

Predikant Overdorp, echtgenoot van de bekende Elisabeth Post, moet ook worden uitgenodigd om door een redevoering luister bij te zetten, terwijl H. Poll moet zorgen voor de nodige verversingen en 's middags voor een maaltijd met 30 couverts ten huize van de weduwe Brouwer voor rekening van de kerk, zodat de leden van het ambtsbestuur en secretaris G. Tulleken, benevens Ardesch, Ds Overdorp, de heren muzikanten en de kerkmeesters naar behoren onthaald kunnen worden. En te oordelen naar de bedragen die later uitbetaald werden, was het geen gering feestje!!

Op 16 juni 1809 vindt dan de plechtige inwijding plaats, 's middags om 12 uur. Gedachtig de deelneming waarmee Zijne Majesteit Lodewijk Napoleon, de koning van Holland, kort geleden de kerk had bezocht, voelde de predikant, Ds Overdorp, zich verplicht hem ook uit te nodigen. Daartoe was hij op 8 juni, de gewone audiëntiedag, naar het Loo gegaan om zijn verzoek over te brengen. De koning was zeer belangstellend.

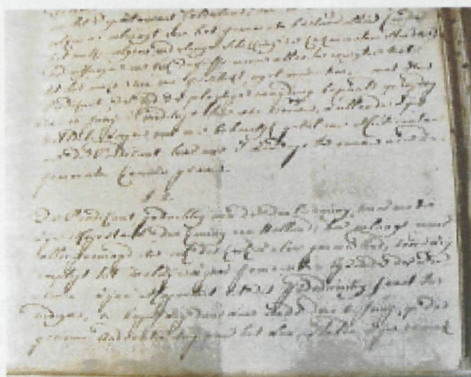
Op de bewuste zestiende juni kreeg de predikant echter 's morgens al tijdig bericht dat de koning 'door gewichtige werkzaamheden' verhinderd was die dag aanwezig te zijn, maar dat hij het niet nodig vond dat om hem de plechtigheid werd uitgesteld. In zijn plaats zou minister Mollerus komen. De predikant stelde hiervan onmiddellijk de scholtus in kennis, korte tijd later ook Mr. Ardesch, alsmede Hr. Daendels, na diens aankomst. Om 12 uur verscheen dan de minister die door Hr. Daendels, in zijn functie van hoofd van het gemeentebestuur, en de predikant 'naar desselfs daartoe bestemde zitplaats'

Het front en de bekroning op de torens. De zijtorens worden bekroond door vazen die ook weer omhangen zijn met guirlandes en bij de hals kroelen zelfs twee engeltjes. Op de middentoren steunt een vrouw met haar linkerhand op een zuilachtig element waarop de tafelen der wet te zien zijn. De rechterhand is met geopende handpalm uitnodigend omhoog gericht. Aan haar voet een olielamp.

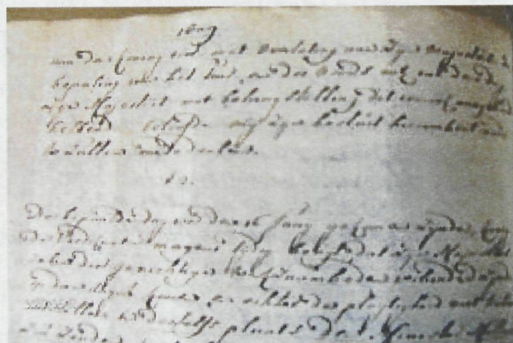
werd gebracht. Vervolgens begon het orkest een symfonie te spelen, waarna de predikant vanaf de predikstoel een redevoering hield over *'den weldadigen invloed eener welingerichte en gewijde musiek op der godsdienstige stemming onzer harten.'*

'Dit alles 2 uren geduurd hebbende, en met gepaste aanspraken en zegenbeden besloten zijnde, werd de Minister op de zelfde wijs uit de kerk naar de ambtskamer en vervolgens naar de koets geleid.' Wegens de hoge kosten van deze inwijdingsceremonie had de predikant laten weten dat de collecte ditmaal tussen de diaconie en de kerk verdeeld zou worden. Hieraan

kon echter niet geheel en al worden tegemoet gekomen, omdat de minister aan de Heer Daendels te kennen had gegeven dat *'de 50 Ducaten door Zijne Excellentie in het zakje gegeven, volgens de intentie van Zijn Majesteit, alleen voor de Diaconie was gestedineerd'*. Ook had de minister nog uit naam van de koning bij Mr. Daendels geïnformeerd naar de tekortkomende som op de kosten van het orgel; deze bedroegen 1000 gulden. *'Ingevolge hiervan is op raad van den Hr. Daendels het overige gedeelte der collecte, zijnde de somma van f 45.6.0 tusschen Diaconie en kerk slechts verdeeld, zullende de 50 Ducaaten bij provisie bijzonder gehouden en naar bevind van zaaken, hierover nader gehandeld worden.'*

Op 17 juni werd 4.550 gulden overgemaakt aan Meere in verband met de leverantie, arbeidslonen en uitschotten voor het orgel, een en ander volgens bestek van 17 maart 1807. Ook werd een extra bedrag overgemaakt van 40 gulden 17 stuivers voor schilderwerk aan blaasbalgen, levering van armbla-

kers en een buigtang.

Door ongesteldheid was de predikant verhinderd op 23 juni de koning te gaan bedanken. Daarop heeft de predikant zich op 6 juli alsnog naar het Loo begeven, samen met ouderlingen Willem van Putten en Johannes van Laar en diaken Henricus Scholten.

Restauratie Meere-orgel

Toen het Meere-orgel in 1994 door orgelmakerij Gebr. Reil te Heerde werd geres- taureerd (een samenwerkingsverband tussen Willem van Twillert, adviseur Stef Tuinstra en Monumentenzorg) bleek duidelijk Meeres grote aandacht voor de klankkwaliteit van iedere afzonderlijke pijp. Dank zij het prima concept dat Abraham Meere had nagelaten, was het mogelijk heel nauwkeurig als Meere te werken bij de reconstructie. In het op 17 maart 1807 getekende bestek zijn namelijk ook de kleuren beschreven van een aantal onderdelen van het orgel. Daarom ook kon men bij de restauratie van het Eper orgel aan de hand hiervan de authentieke kleuren weer volledig terughalen. Het bestek gaf echter niet de kleuren aan voor de ombouw. Die kleur heeft men in 1994 moeten opsporen door het afkrabben van oude verflagen: wit, groen, blauw, eiken en uiteindelijk kwam de mahoniekleur tevoorschijn, waarin het orgel nu geschilderd is.

Interessant in dit verband is dat in deze contreien nog een orgel gebouwd is door Meere, en wel in Twello. Dit orgel, een eenklaviers orgel, kwam in 1819 gereed en was een geschenk van baronesse C.W. van Rhede. Het werd in 1984 door (eveneens) orgelmakerij Reil te Heerde gerestaureerd, onder advies van Klaas Bolt.

Bronnen:

www.armschnitger.nl/willemvantwillert.nl/

www.armschnitger.nl/orgelsindrenthe.nl/nederlands/meere

Enkele gegevens betreffende de Nederlands Hervormde Kerk (Grote Kerk) te Epe, samengesteld door H. Bultman, 1995, p. 6 en 7, Streekarchief Noord-Veluwe, archief Bultman, en mondelinge mededeling van Bart van Vemde (met dank aan Jan van Zelle)

Handelingen des Kerkeraad, 1781-1830, Streekarchief Noord-Veluwe

Dank: Met dank aan Willem van Twillert en orgelmakerij Reil voor de foto's van het orgel bij dit artikel.

1800		Obd.	St. Pz.
	den 17 van Zaterdag op een ordi- natie van het Ambesdare van Epe van A. Meere het orgel tot 4750 - Nag aan een bijzidele Rek. 40 17		
	Summe	4500	17 -
	Aan J. van Lathenes Bruchelou	37	16 -
	den 2 Maanach Schapper A. Doets voor schijfwiel van het orgel van Utrecht het Verwen	80	12 -
	den 21 Juli van de Schiederskers van Zuid het voor steeltoeren en schieden	113	8 -
	den 26 den van de Wijk van Herck Brenner voor Loga en Kist van de Schiederskers	30	-
	den 17 Augustus van D. Diele voor schieden van het orgel en meer volgroe Boening	496	13 -
	den 3 September van de Heer H. W. Aldes wegens berichten van Van den Drasson van Arnhem voor Van hannes van het orgel en aan de heeren meesters bij de fraaying van het orgel behald	185	13 -
	den 11 November. Aan achteringe van de Weel. Hende. Brenner bij de fraaying van het orgel	228	9 -
	Alles afgeschied en gescheed bij 3 Ambesdare van van. Die die van van. Schiederskers en orgel.	1563	5 -
	v. B. A. F. DAMMERS. • Evert Vennert. • L. Zeevlietsem. • G. A. Bosch. • Mij beschied. Tullerloo, accorde.		

De Oener kerkgeschiedenis, 1176-2000 (6) Godsdienstoefening op het Dijkerrot

Jan de Graaf

De Kleine Voorn

De eerste belangrijke uittocht van orthodoxen uit de Hervormde Kerk vond plaats in 1834. De leider van de afscheiding was predikant Hendrik de Cock te Ulrum in Groningen. Hij protesteerde onder andere tegen de vrijzinnige leer die in de Hervormde Kerk zou rondwaren en tegen de in 1806 verplicht ingevoerde Evangelische Gezangen die naar zijn mening niet orthodox genoeg waren. Ds. Anthonie Brummelkamp (1811-1888) behoorde ook tot de afgescheidenen. Hij kreeg volgelingen te Wapenveld, Hattem, Heerde, Oene en Epe. Maar hij werd tegengewerkt door de Hervormde Synode. Ds. Brummelkamp weigerde in Hattem kinderen te dopen van ouders die geen lid waren van de kerk. Zijn weigering om zich te onderwerpen aan de kerkelijke reglementen leidde uiteindelijk tot afzetting als predikant.

Op de foto hierboven de boerderij De Kleine Voorn, IJsseldijk 6 te Oene. In deze boerderij hield Ds. Brummelkamp 170 jaar geleden godsdienstoefeningen. Jan Logtenberg, boer op De Grote Voorn, liet in 1821 De Kleine Voorn bouwen en verkocht De Grote Voorn aan W. Schokkenkamp, die omstreeks 1840 De Grote Voorn weer verkocht aan de familie Hassink.

Op 11 maart 1837 houdt Ds. Brummelkamp een godsdienstoefening in De Kleine Voorn te Oene voor een dertigtal mensen. Nadat de preek beëindigd is, deelt Ds. Brummelkamp mee dat er nu een gemeente gesticht is. Vervolgens gaat hij over tot het bevestigen van een ouderling en een diaken, namelijk Jan Logtenberg en Gerrit Groothedde. Na de armen aanbevolen te hebben en de slotzegen gaan de aanwezigen over de modderige IJsseldijk en andere bin-

nenwegen naar huis, nadat men eerst nog zijn liefdegaven heeft geofferd in een kommetje, dat Gerrit Groothedde, de pas bevestigde diaken, bij de deur vasthoudt. Bovendien zijn er ook nog twee kinderen gedoopt, namelijk Gerrit Logtenberg en Gerritje Groothedde.

Op 18 maart 1837 verschijnt voor burgemeester Van der Feltz te Epe de 25-jarige dagloner Albert Bomhof uit Oene, die op de bewuste zaterdag 11 maart de godsdienstoefening bijwoonde en hiervan verslag doet. De volgende getuige is de 22-jarige Hendrik Bomhof uit Oene, die iets vertelt over een zondagmorgengodsdienstoefening in De Kleine Voorn. Verder verschijnt de 44-jarige Wicher Riphagen uit Oene, die twee godsdienstoefeningen op zondag heeft meegemaakt. Hij verzekert dat er meer dan twintig per-

bediend is. Tenslotte komt de 26-jarige Hendrikus Meyboom (deze was boerenknecht bij W. Schokkenkamp) binnen, die op zaterdagavond Ds. Brummelkamp zag arriveren, gekleed in het zwart met een domineessteek op. Ds. Brummelkamp heeft toen gepreekt voor meer dan 30 personen over Psalm 74. Burgemeester Van der Feltz heeft deze vier getuigenissen gezonden naar de officier van justitie in Arnhem, vergezeld met een begeleidend schrijven. Er was namelijk nog een regeling uit de Napoleontische tijd die vergaderen met meer dan twintig personen verbood. Dit zou men graag op de afgescheidenen toepassen.

Tegen Ds. Brummelkamp, Jan Logtenberg en Gerrit Groothedde is een vervolging ingesteld, die eindigde met een veroordeling op 4 april 1837 te Arnhem. De boete voor Ds. Brummelkamp was f 100,— en voor de beide anderen elk f 25,—. De kosten van het geding waren f 11,60. Na een hoger beroep, dat aangetekend was door Groothedde en bakker Berends uit Arnhem, volgt op 11 mei 1837 vrijspraak te Amsterdam.

Op zondag 7 mei 1837 is er weer een godsdienstoefening op De Kleine Voorn, die ook uitlekte. Er volgt weer een proces-verbaal.

De Grote Voorn

Op 6 juni 1837 werd deze zaak in Arnhem behandeld. Ds. Brummelkamp krijgt weer f 100,— boete, de beide anderen elk f 50,—. De kosten van het geding bedragen f 7,83.

Op 22 juni tekent bakker Berends hoger beroep aan en op 20 juli 1837 volgt te Amsterdam weer vrijspraak. Met deze vrijspraak hebben de vervolgingen der afgescheidenen van de Brummelkamp-gemeenten aan de noordoostelijke Veluwezoom een eind.

Bronnen:

Wegen Gods in Gelre, Een bijdrage tot de geschiedenis der afscheiding op den noord-oostelijken Veluwerand, Ds. Chr.W.J. Teeuwen
De Afscheiding van 1834, Dr. C. Smits

Foto's: met dank aan Gerda Logtenberg-Nijmeijer, Haarlem

Nieuwe leden: hartelijk welkom!

In de afgelopen periode mochten wij maar liefst zo'n 40 nieuwe leden begroeten. We hopen dat u zich thuis zult voelen bij onze vereniging!

A.H. Abbink, Epe; H. v.d. Beek, Dronten; H.J. Berends, Epe; mevr. D. van den Berg, Epe; mevr. D. Berge-Alderden, Epe; G. Bijsterbos, Emst; P. Bloemers, Emst; G. Bredenhoff, Vaassen; mevr. G. Dalhuisen, Apeldoorn; H.G. Dijkgraaf, Oene; mevr. J. van Doornum, Kampen; fam. Elshoud, Leiderdorp; W. van den Esschert, Epe; fam. J. van Essen, Emst; H. Geerling, Epe; R. Grandia, Epe; W. de Gunst, Vaassen; N. Hammer, Epe; H. Harleman, Vaassen; mevr. M. Hassink, Apeldoorn; T.L. Herkert, Vaassen; mevr. Y.A. Horr e, Emst; E. Huisjes, Epe; mevr. R. Jonker, Zelhem; J. Kiesbrink, Oene; fam. J. Kloosterboer, Emst; A. van Lohuizen, Vaassen; mevr. E.M.T.R. van de Loo-Dirven, Epe; Dr.ir. J.C.A. van der Lubbe, Bodegraven; P. Meijer, Epe; A. van Oostveen Ebbeling, Epe; F. Postema, Epe; mevr. L. Put-Bomhof, Epe; Mevr. A. Siemelink-Slotboom, Epe; K.P.G. Tamboer, Haaksbergen; mevr. E. van Vemde, Berlijn (D); mevr. J. van Vemde-van Dragt, Epe; D. Verveer, Epe; M. Vos, Epe; Mr. H.I.Ph. Visser 't Hooft, Epe; G. Zijlstra, Epe; L.R. Zumker, Oene.

Kuieren over Tongeren

Wim van 't Einde

Op zaterdagmiddag 27 oktober organiseerde Ampt Epe een excursie door Tongeren. Lijda en Gerrit van de Bremen namen de ruim 20 aanwezigen mee gedurende een ruim drie uur durende wandeltocht door het prachtige, in herfstkleuren getooide landschap van Tongeren.

Le Chevalierschool

Toch had het maar weinig gescheeld of Lijda had het aan Gerrit alleen over moeten laten. De week ervoor voelde ze zich niet in staat de wandeling te maken, maar met behulp van een moderne fiets kon ze de ronde toch nog goed tot een einde brengen.

De wandeltocht begon bij de parkeerplaats aan het begin van het Van Manenspad en liep via de Le Chevalierschool en een aantal boerderijen in noordwaartse richting. Bij vrijwel elk pand volgde een verhaal over het gebouw en de vroegere bewoners ervan.

Aan informatie was er geen gebrek tijdens de wandeling.

Een bijzondere indruk maakte de begraafplaats van Tongeren op de omgeving. Zo in eens tijdens de wandeling zo midden in het bos een mooi onderhouden begraafplaats te zien is wel erg verrassend.

*Prachtige herfstkleuren
bij De Willemshoeve*

Naast de historische aantrekkelijkheid was ook de dag bij uitstek geschikt voor de wandeling. Het was prachtig weer en de kleuren in de natuur waren op hun allerbest. Mooier hadden we

het niet kunnen treffen. Temeer omdat ook allerlei paddenstoelen de voorbijgangers toe glimlachten.

Maar ja, één vraag is nog steeds niet goed beantwoord: ligt er nou nog een oude fiets van Gerrit op de bodem van de vijver? Voor de eerlijke vinder die de fiets weet op te dreggen en aan de rechtmatige eigenaar weet terug te geven, looft de redactie een beloning uit. We zijn benieuwd!

Het meestershuis

Freek Bomhof

Na de Tweede Wereldoorlog was er een enorme woningnood. De bevolking groeide en de grotere fabrieken in Vaassen zaten te springen om werknemers. Arbeidskrachten werden geworven vanuit het hele land, maar de meeste nieuwe Vaassenaren kwamen uit het noorden van ons land. En hiervoor moesten ook woningen komen. De Afrikaanse buurt nog zonder flatwoningen en het oudste deel van de Vogelbuurt waren gebouwd rond 1950. Naarstig werd er naar nieuwe bouwgrond gezocht. Men vond deze dicht bij het dorp.

Tussen de Apeldoornseweg, Paul Krugerstraat, Koekoeksweg en de dorpsbeek lag een enorm aaneengesloten stuk grond. Van oorsprong was het heide en veldgrond, dat zeer geschikt was als bouwgrond. Men wilde het terrein eerst nog egaliseren en de lagere stukken grond richting de beek opvullen met gebruikt vormzand van de ijzergieterij Vulcanus. Gelukkig is dit niet doorgegaan. Anders was Vaassen nog meer vervuild geraakt.

In 1955 begon men met de bouw van de woningen aan de Jan Hamerstraat, Teunis van Lohuizenstraat, Max de Leuwstraat, Meester Tiemanstraat en Mr. A.R.P. Meesstraat. Voornamelijk waren het rijtjeswoningen van vijf tot zelfs twaalf stuks aangegebouwd. De gronden had de gemeente Epe aangekocht van Stichting Feitenhof uit Elburg, een stichting die destijds zeer veel grondgebieden met boerderijen bezat, voornamelijk op de Noordwest-Veluwe.

Oostelijk van voornoemd grondgebied, gelegen op circa 60 meter vanaf de Apeldoornseweg, stond een oude boerderij, genaamd De Suikerbrink. Ook deze boerderij was eigendom van de Stichting Feitenhof. De gebouwen van Feitenhof waren altijd herkenbaar, doordat op de luiken voor de ramen altijd twee roodwitte zandlopers in

De oude boerderij de Suikerbrink

een vierkant waren geschilderd. Op oude foto's van de Suikerbrink is dat nog duidelijk te zien. Zelfs op de staldeuren van de deel waren de zandlopers nog geschilderd.

De inrit naar de boerderij was aan de Apeldoornseweg tussen de huisnummers 16 en 20. De laatste pachter van de boerderij was J. Brummelkamp. Deze bouwde aan de Waterstraat een nieuwe boerderij. Er zijn nog plannen geweest om de oude boerderij te verbouwen tot een wijkgebouw voor Vaassen-West of om er een kinderboerderij te stichten. Om financiële redenen werden deze plannen nooit gerealiseerd. In 1958 werd de oude Suikerbrink helaas afgebroken en twee jaar later waren de 16 bejaardenwoningen en de drie flatgebouwen aan de Suikerbrink gereed voor bewoning. De bouwer was de plaatselijke aannemer W.Th. Timmer. De twee seniorenflatjes tussen de Max de Leuwstraat en de Teunis van Lohuizenstraat zijn enkele jaren later gebouwd.

Suikerbrink, gezien vanaf de Apeldoornseweg

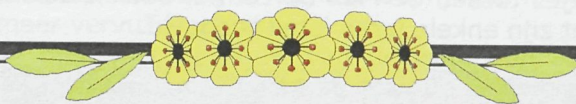
Totaal omhelst het woningbouwplan Suikerbrink 164 eengezinswoningen, 45 flatwoningen en 24 seniorenwoningen, oftewel 233 eenheden. Het waren geen koopwoningen. Ze werden beheerd en verhuurd door de woningcoöperatie De Vier Dorpen uit Epe.

De Suikerbrink, aan de Apeldoornseweg

Op de hoek van de Paul Krugerstraat en de Koekoeksweg werd een buurtwinkel gebouwd.

Daar vestigde zich toen de Coöperatie (Coop) met als filiaalhouder Pannekoek. Later was de Edah er gevestigd. Pannekoek nam later de kruidenierswinkel van Eilander aan de Dorpsstraat over; dit is het pand waar in latere jaren Drukkerij Gelre gevestigd was. De buurtwinkel van de Edah, die later werd afgebroken, werd verplaatst naar het centrum van Vaassen. Aan de Krugerstraat werden drie woningen gebouwd in plaats van de afgebroken winkel. De naam Suikerbrink is afkomstig van de oude boerderij. De andere straatnamen zijn afkomstig van plaatselijk belangrijke personen uit het verleden.

Bent u nog niet zo lang lid van Ampt Epe en zou u ook graag wat oudere nummers in uw bezit willen hebben?

Grijp dan uw kans!!

Oude nummers van Ampt Epe (t/m nummer 139, voor zover in voorraad) zijn te koop voor EUR 0,50 per exemplaar. Vanaf nummer 140 is de prijs EUR 5,00 per stuk.

Interesse? Bel met of mail naar onze penningmeester, Marinus Endendijk (gegevens zie binnenblad)

Kerk en kunst

De geschiedenis van de inrichting van de Grote of Sint Maartenskerk in Epe (1)

Jan van Zelle

De titel van deze bijdrage is nogal ambitieus. Hoe het interieur van de kerk er in de loop van de eeuwen heeft uitgezien, is voor de periode ná 1800 op grond van archiefstukken en foto's wel na te gaan. Maar het antwoord op de vraag hoe de kerkinrichting vóór de Reformatie en daarna tot ongeveer 1800 er heeft uitgezien, is speculatiever. Wél is uit elementen van de kerkarchitectuur die bewaard zijn gebleven en uit literatuur over kerkinrichting in het algemeen in laatstgenoemde periode, de inrichting van de Grote Kerk in Epe te reconstrueren. We doelen daarbij op nog aanwezige (beschadigde) wijwaterbakjes, nissen in de muren die als wasbekken (piscines) hebben dienstgedaan, en credensen, nissen voor het bewaren van ampullen (schenkkannetjes).

In dit artikel doen we een poging tot reconstructie van de inrichting van de Grote Kerk: *I. Vóór de Reformatie*. In volgende artikelen behandelen we de perioden: *IIA. Van 1600 tot 1800*, en *IIB. Van 1800 tot heden*.

Bouwfasen

De huidige tufstenen kerk is voorafgegaan door twee andere stenen gebouwen. Bij de restauratie van de Grote Kerk in 1962 zijn de fundamenteën van de eerste kerk uit 1100-1125 en van de tweede kerk uit 1350 blootgelegd.¹ Ten aanzien van de datering van de tweede kerk is in *Ampt Epe* nr. 129, 1999 een correctie aangebracht. Kooy geeft in deze publicatie een overzicht van de bouwperiodes dat op recenter onderzoek is gebaseerd.² De toren dateert uit de periode 1100-1125, de resten van een zaalkerk uit 1225-1250, het koor uit 1375-1400 en de zijbeuken zijn rond 1400 gebouwd. Beide stenen voorgangers hadden een rechthoekige plattegrond, aan de oostzijde afgesloten met een apsis. Een apsis of absis (Gr. *Hapsis* = welving, ronding) is een halfcirkelvormige afsluiting van een koor of schip van een kerk. In de vroeg-christelijke tijd stond hier de bisschoppelijke zetel achter het altaar.³ Tijdens

de gotiek krijgt de apsis een polygone of veelhoekige vorm. In de Grote Kerk van Epe is sprake van een 3/6 koorsluiting: drie zijden van een zeshoek.⁴ Het grondvlak van de toren was bij de drie kerken even groot: 7,20 x 7,20 m. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, is, zoals uit de hiervoor genoemde periodisering blijkt, het koor van deze kerk ouder dan schip en zijbeuken.

De huidige kerk heeft nog dezelfde plattegrond als in 1400, zij het dat aan de zuidzijde van het koor tegen de oostgevel van de zuidbeuk in circa 1500 een gerfkamer is gebouwd. Gerfkamer (*gerwen* = gereedmaken), ook sacristie genoemd, was het vertrek in de kerk in de nabijheid van het altaar, meestal naast het koor gelegen, waar het altaargerei bewaard werd en de geestelijke zich klaarmaakte voor het officie, het koorgebed.⁵

Sindsdien hebben er heel wat restauraties en verbouwingen plaatsgevonden, waarbij het kerkinterieur en de kerkinrichting werden gewijzigd en toegangen werden aangebracht of juist werden gesloten. De bedoeling van deze bijdrage is een zo goed mogelijke reconstructie van de voor-reformatorische inrichting. Daarbij zijn we aangewezen op bouwkundige restanten.

Koor en hoofdaltaar

De vormgeving van de kerk moest voldoen aan twee gebruikseisen:

1. *Een plaats voor het opdragen van de mis: het koor;*
2. *Een plaats waar de leken de mis konden bijwonen: het schip.*⁶

Bij de middeleeuwse kerken was het oostelijk deel, het koor, de voornaamste ruimte van de kerk. Dat was de plaats waar het hoofdaltaar stond, vanwege de verhoogde plaatsing ook hoogaltaar genoemd.

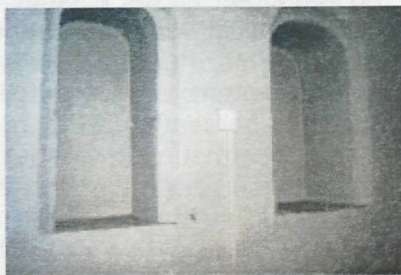
Daar droeg de priester de heilige mis op, met zijn rug naar de gelovigen. Belangrijk onderdeel van de mis na openingsriten en woorddienst en voorafgaande aan de slotritus, is de eucharistische dienst. De gelovigen gaan ter communie, dat wil zeggen dat ze 'Christus tot zich nemen via brood en wijn'. Lichaam en bloed van Christus worden geacht op mystieke wijze aanwezig te zijn in hostie en wijn: de transsubstantiatie.⁷

In iedere kerk moest volgens kerkelijk voorschrift een wasbekken, een *piscina*, aanwezig zijn voor de handwassing van de priester vóór de mis en voor de reiniging van zijn vingers en van het gewijde liturgisch vaatwerk na de communie. Piscina (van het Latijnse

piscis = vis) is letterlijk visvijver.⁸

Tot en met de twaalfde eeuw vonden beide handelingen in hetzelfde bekken plaats. In 1204 bepaalde paus Innocentius III dat hiervoor twee verschillende bekkens gebruikt moesten worden. Hij vond het ongepast dat het water dat al eerder gebruikt was om de handen van de priester te wassen, vermengd werd met het water dat diende om de vingers en de kelk te reinigen na de communie. Dit laatste zou nog enkele resten van de hostie kunnen bevatten of naar de geconsacreerde (= gewijde) wijn kunnen smaken. Innocentius gaf er de voorkeur aan dat het 'reinigingswater' door de priester zou worden opgedronken, maar dat wekte bij veel priesters tegenzin. Vandaar dat er twee bekkens aanwezig moesten zijn.⁹

De bekkens (de bekkens) bevonden (en) zich in de regel aan de zuidoostzijde van het koor, naast het altaar, en had een afvoer naar de gewijde grond van het kerkhof. Interessant is dat in de Grote Kerk in Epe in de zuidoostmuur zich twee getoogde nissen bevinden, een dubbele piscina. In de zijwanden van deze nissen bevinden zich gleuven waarin een plankje, een tablet, geschoven kon worden. Hierop konden de ampullen, schenkkannetjes voor de wijn en het water, geplaatst worden.¹⁰ Dikwijls was er ook een nis voor de ampullen naast de *piscina*. Dit is eveneens het geval in het koor van de Grote Kerk. In de noordwestwand van het koor is een rechthoekige nis aanwezig, waarschijnlijk de sacramentsnis, waarin de geconsacreerde hostie werd bewaard.

Dubbele piscina

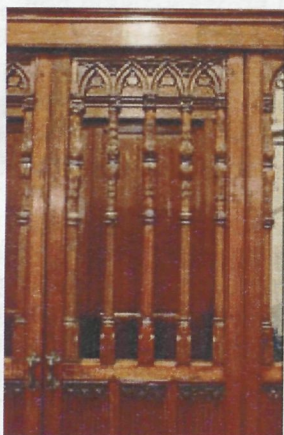
In de loop der tijd werd het gebruikelijk om de vingers en de kelk na de communie te reinigen met ongeconsacreerde wijn, de ablutiewijn, en deze ook op te drinken uit de ablutiebeker. (Ablutie komt van het Latijnse *abluere* = afwassen, schoonwassen; *abluo* = ik was). Daarmee verviel de noodzaak van twee bekkens. Al in de veertiende eeuw is de overgang naar één bekken duidelijk waarneembaar.¹¹ Het is derhalve merkwaardig dat in het koor van de Grote Kerk, dat in het laatste kwart van de veertiende eeuw werd gebouwd, toch nog een dubbele piscina werd aangebracht.

Hagioscoop

Bij de restauratie in 1962 kwam in de noordwestzijde van het koor de dichtmetseling van een *hagioscoop* tevoorschijn.¹² Hagioscoop betekent letterlijk: uitzicht op het heilige (Gr. *hagios* = heilig) en (Gr. *skopein* = kijken). Het is een op ooghoogte geplaatst klein venster, dat meestal is aangebracht in de wanden van het koor, het oostelijk gedeelte van het schip of het dwarsschip. De functie staat niet vast; de meeste zullen zijn gemaakt om de toeschouwers van buiten zicht te verschaffen op heilige handelingen en objecten in de kerk, zoals het Heilig Sacrament en het heffen van de hostie. Ook andere functies, zoals het werpen van daglicht op een altaar en het plaatsen van een eeuwig brandende godslamp als dodenlicht voor het kerkhof, worden genoemd.¹³ Het dodenlicht moest de boze geesten verjagen.¹⁴ In het tufstenen metselwerk is aan de buitenzijde nog duidelijk de plaats van de vroegere hagioscoop te herkennen. Te oordelen naar de maat in het metselwerk waren de afmetingen van het raam ongeveer 1,00 m breed bij 1,20 m hoog. Dat het raam zou zijn bedoeld voor melaatsen en geëxcommuniceerden, zodat die als buiten de gemeenschap gesloten personen toch iets van de rituelen konden zien, wordt als zeer onwaarschijnlijk beschouwd, omdat deze groep ook niet op het kerkhof welkom was.¹⁵

Sacramentsnis

Koorhekdeur

Koorhek

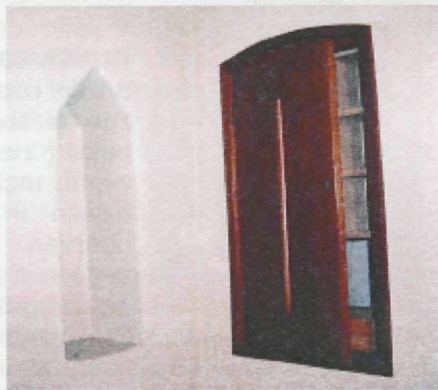
Kenmerkend voor de late middeleeuwen is dat er bij de viering van de mis steeds meer aandacht kwam voor de zichtbaarheid door de gelovigen, bijvoorbeeld bij de elevatie waarbij de priester de geconsacreerde hostie omhooghield. De koorafscheidingen die door hekwerken werden gevormd waren dan ook deels of geheel geopend. Het uit het eerste kwart van de 16^e eeuw daterende eikenhouten koorhek in de Grote Kerk in Epe behoort tot dit type koorhekken. Het onderste deel van het hek is gesloten met grote en kleine briefpanelen, waarvan slechts enkele authentiek zijn. De spijlen in

het open hek zijn gevormd als dubbele kandelabers met profielen en gesneden bladvormen.¹⁶

Zijaltaren

Oorspronkelijk stond er in iedere kerk slechts één altaar. Daarin kwam vanaf de zesde eeuw verandering; er kwamen, naast het hoogaltaar in het koor, ook zijaltaren elders in de kerk. Een van de oorzaken was de groei van het aantal opgedragen missen, in het bijzonder missen ter intentie van het zielenheil van een overledene. Dikwijls werd een zijaltaar tegen de oostmuur van het schip ter weerszijden van de doorgang naar het koor geplaatst.¹⁷ Dit was ook in de Sint Maartenskerk van Epe het geval. Zowel aan de noordzijde als aan de zuidzijde van de oostelijke muur van de beide zijbeuken zijn nog piscines aanwezig. In de buurt daarvan bevonden zich kleine nissen, credensnissen, waarin de ampullen konden worden geplaatst. Deze ampullennis heet in het Frans *crédence*¹⁸ en wordt in Engelse literatuur met *credence*¹⁹ aangeduid. De nissen in het koor en in de zijbeuken zijn bij de restauratie van 1962 tevoorschijn gekomen.²⁰

Aan de noordzijde bevond zich het Maria-altaar, aan de zuidzijde het Jozefaltaar. De piscine van het Maria-altaar is nu met een deurtje afgesloten en doet dienst als opbergkastje. In de Onze Lieve Vrouwebasiliek in Zwolle, de Peperbus, zijn de zijaltaren gewijd aan Maria en Jozef ook op genoemde lokaties aanwezig. En in de kapel van het Jozefziekenhuis in Deventer staat aan de noordzijde van het koor een Mariabeeld en aan de zuidzijde een beeld van Jozef.

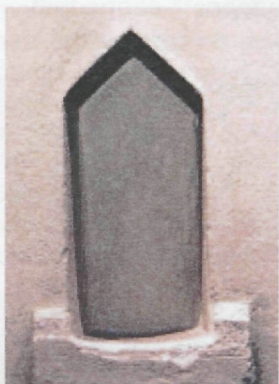
*Piscine en ampullennis
St. Maria-altaar*

De kerk had als regel een toegang in de zuid- en in de noordzijde van het schip. De zuidelijke was voor de mannen, de noordelijke voor de vrouwen. Door de vrouw zou de zonde in de wereld gekomen zijn en derhalve zat zij in de kerk aan de noordzijde, de kant van de duisternis. Maar een vrouw had ook de Verlosser in de wereld gebracht en derhalve werd het Maria-altaar aan de noordzijde geplaatst.²¹

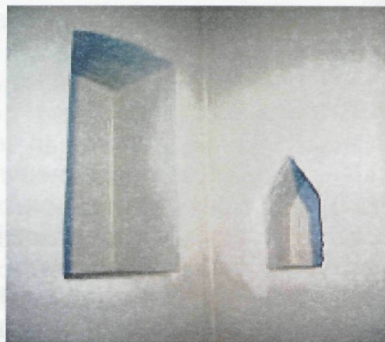
Ook de Grote Kerk had een ingang aan de noordzijde en een aan de zuidzijde. Deze zijn bij de restauratie van 1906-1909 dichtgemetseld met tufsteen die zich duidelijk onderscheidt van het omliggende tufstenen metselwerk. Dit is aan de buitenzijde goed zichtbaar.²²

Wijwaterbakjes

Bij de restauratie in 1962 zijn terzijde van de voormalige toegangen tot de kerk in respectievelijk de noord- en de zuidmuur van de zijbeuken wijwaterbakjes tevoorschijn gekomen.²³ Van die aan de zuidmuur is duidelijk te zien dat het bakje is afgehakt; dat aan de noordzijde is niet goed herkenbaar als wijwaterbakje. De gelovige doopte er enkele vingers in bij het binnenkomen van de kerk ter herinnering aan het doopsel.

Wijwaterbakje

Piscine St. Jozef-altaar

Kruiswegstaties

Bij de restauratiewerkzaamheden van 1962 zijn de 'togen' in de zijbeuken weer opengehakt.²⁴ Het zijn acht nissen in de zuidelijke wand, inclusief het koor, en eveneens acht nissen in de oostelijke kerkmuur. Twee daarvan worden aan de bovenzijde begrensd door een segmentboog. Dit is het geval bij de vroegere ingangen van de kerk. De overige hebben een ellipsboog of korfboog als toeg. Wanneer deze nissen zijn dichtgemetseld, is tot nu toe niet achterhaald. Bij de restauratie van 1806-1809 wordt er niet over gerept, en ook v.d. Kellen (zie noot 29) spreekt er niet over. Dit doet vermoeden dat de nissen al veel eerder zijn dichtgemetseld, waarbij de eventuele schilderijen verloren zijn gegaan.

In deze veertien bogen waren vermoedelijk de veertien kruiswegstaties afgebeeld, want waarom nu juist veertien nissen? Een kruiswegstatie is een schilderij of reliëf dat een scène uit de lijdensweg van Jezus en zijn stervensproces uitbeeldt. Het woord *statie* is afgeleid van het Latijnse woord *statio* dat staan of stilstaan betekent. Stilstaan bij de verschillende episoden, vanaf 'Jezus

wordt ter dood veroordeeld' tot 'Jezus wordt in het graf gelegd'. Sinds de vijftiende eeuw is het in de rooms-katholieke traditie ook een godsdienstoefening. De gelovigen gaan biddend en herdenkend langs de veertien kruiswegstaties.²⁵

De doopvont

De doop in de katholieke traditie was niet verbonden aan de bediening des woords. De doopvont werd om symbolische redenen in het westen van de kerk geplaatst, dicht bij de hoofdingang. Door middel van de doop kreeg de gelovige toegang tot de gemeenschap van christenen en dus tot de kerk. Bij eenbeukige kerken stond de doopvont in het schip; bij driebeukige kerken in de meest westelijke travee van de noord- of zuidbeuk.

Hardstenen doopvont

De voorkeur had de noordwestzijde, omdat het noorden gold als de kant van de duisternis, het kwaad en de zonde waarvan de mens door de doop symbolisch werd bevrijd.²⁶ Zo staat in de Onze Lieve Vrouwebasiliek in Zwolle de doopvont in de noordwestelijke zijde van de noordbeuk.²⁷ Mogelijk heeft de vijftiende-eeuwse doopvont in de Grote Kerk op een overeenkomstige plaats gestaan. De laatgotische Maaslands vont van Epe dateert uit de tweede helft van de 15^e eeuw. Zij is de enige hardstenen vont op de Veluwe.²⁸

Gewelf- en muurschilderingen

Het meest volledige beeld van de gewelf- en muurschilderingen is te vinden in een artikel in *De Nederlandsche Spectator* van 27 augustus 1864, dat is te raadplegen in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Met de aanhef: 'Waarde Spektator' beschrijft D. v.d. Kellen in bloemrijke taal zijn waarnemingen. Wanden en pijlers zijn bedekt met een 'reeks van schilderijen' en het gewelf is met arabesken versierd. 'De pilaren hebben elk een beeld van een heilige op de groote van halfleven.' De auteur schat dat ze uit het begin van de vijftiende eeuw dateren. In het koor en in de zijbeuken zijn telkens tussen twee vensters schilderijen zichtbaar. 'Uit de kleding der personen blijkt dat de schilderij in de laatste helft der vijftiende eeuw moet vervaardigd zijn', zo schrijft v.d. Kellen. Verder wijst hij op een 'schilderijtje' dat 'de geeseling van Christus' voorstelt. Het is het nog altijd aanwezige fresco in de zuidoostmuur van het koor. Hij merkt nog op dat het 'gelukkig ook bewaard zal

*blijven, dank zij een afschutting, waardoor het onstichtelijke(!) van schilderijen in eene gereformeerde kerk wordt weggenomen.*²⁹

Uit dit bericht blijkt dat het interieur in de voor-reformatorische periode rijk is geweest aan schilderijen op muren, pilaren en gewelven.

Banken

Oeroude gedachte is dat zitten in de kerk niet eerbiedig is. In de kerkruimte staat men, zoals de eerbied vereist dat men staat in de nabijheid van hooggeplaatste personen. De rooms-katholieke opvatting is dat God zelf op mystieke wijze in het heilig sacrament aanwezig is. De priester verwacht van de gelovige dat hij staat of in sommige gevallen knielt. Voor de rooms-katholieke kerkganger bestond voor zitten minder aanleiding. Als hij het kerkgebouw binnenging, was dit om (een deel van) de mis bij te wonen, ergens een kaars aan te steken, om te bidden bij een beeld of een graf, en dan zich weer te verplaatsen om een doop of een processie te zien. Als er gepreekt werd, stelde hij zich op in de buurt van de preekstoel.

Overigens waren er in de rooms-katholieke kerk wel stoelen of banken te vinden. Soms was er in de middeleeuwse kerk een soort stenen bank aan de binnenkant van de zijmuren, als zitplaats voor zwakken en hulpbehoevenden. Vaste banken in het koor en in kapellen komen al vroeg voor. De bank was een voorrecht voor edelen en rijken, waarvoor een vergunning vereist was. Het gewone volk behielp zich met stokken en krukken, matjes op de plaats van het gebed en vouwstoeltjes voor de preek.³⁰

Op een detail van een schilderij toegeschreven aan C. van Dalem (circa 1530-1575), voorstellend een groep van personen in een kerk, luisterend naar Christus die aan de voet van een pilaar zit, is geen bank of stoel te bekennen.³¹

Op een schilderij van Lucas van Leyden (1494-1533) 'Roeping van de Heilige Antonius' (circa 1528) wordt een beeld gegeven van de wijze waarop men zich in de kerk ophield. Rond de preekstoel zit-

Gewelfschildering

ten vrouwen op stoeltjes en daarachter staat een aantal mannen. Het koor is afgesloten; het gelovige volk doet nauwelijks mee aan het liturgisch gebeuren.³²

Koorbanken

Ten behoeve van het koorgebed kwam een speciaal banktype tot ontwikkeling, de koorbank. Deze bestaat uit een rij zitplaatsen die gescheiden worden door tussenstukken. Aan de achterzijde bevindt zich meestal een schot dat bekroond wordt door een overhuiving. Een dergelijke bank is in de Grote Kerk niet (meer) aanwezig. Wel is interessant wat in 'Aantekeninge van het merkwaardige gevonden in de kerken onder het ressort des E. Classis van Nederbetuwe ter occasie van de kerke-visitatie 1748' ten aanzien van Epe is genoteerd: *Even bij den ingank van het Choor aan de noordzijde ziet men een anticque open bank daaronder een breede voetbank. De bank is gelijk aan de zoogenaamde munnikenbanken heeft drie zitplaatsen en een hoog verhemelte of trap ter weerszijden aflopende- tot op den grond met anticq snijwerk, de voorplank van de bovenkap heeft een inscriptie met allerseldsaamste dog voor ons onleesbare letteren. Komt mij voor dat se naa de gothische zwemen".*³³ Het was waarschijnlijk een koorbank die aan de sloopzucht en het gebrek aan cultureel besef van onze voorvaders ten prooi is gevallen.

Preekstoel

Aan het begin van de vijftiende eeuw werd de preekstoel een zelfstandig onderdeel van het kerkinterieur. Voor de plaats van de preekstoel bestonden geen voorschriften. In kleine kerken staat hij tegen de muur op geringe afstand van de koorgrens of tegen de oostwand van het schip, vlak bij de triomfboog, de boog tussen koor en schip. In de meeste gevallen staat de preekstoel aan de zuidzijde.³⁴

De preekstoel in de Grote Kerk die in 1805 werd vervangen, stond op de hoek waar de oostmuur van de zuidbeuk de zuidmuur van het koor ontmoet. Dat is recht tegenover de huidige lokatie van de preekstoel.³⁵ Hoe oud die vervangen preekstoel toen was, vermelden de archieven niet. Uit deze gegevens is niet veel meer af te leiden dan dat in de Sint Maartenskerk van Epe voor de reformatie ook een preekstoel aanwezig zal zijn geweest, die waarschijnlijk aan de zuidzijde van het schip dicht bij het koor heeft gestaan.

Ten slotte

Het kerkinterieur van de Sint Maartenskerk zal vóór de reformatie gekenmerkt zijn door een hoofdaltaar tegen de oostwand van het koor dat van het schip van de kerk werd afgescheiden door een koorhek. In de noordoostmuur van het koor bevond zich een gioscoop.

In de noordbeuk, tegen de oostwand, heeft een zijaltaar gestaan dat, gelet op de traditie in dezen, vrijwel zeker een Maria-altaar was. In de zuidelijke beuk heeft, eveneens tegen de oostelijke muur, een zijaltaar gestaan dat naar alle waarschijnlijkheid aan Jozef was gewijd.

De doopvont zal om symbolische redenen aan de westzijde van het schip of van een der zijbeuken hebben gestaan.

De preekstoel bevond zich waarschijnlijk dicht bij het koor aan de zuidzijde van het schip.

Op het koor is (zijn) vermoedelijk (een) overhuifde koorbank(en) aanwezig geweest, waarvan er een in 1748 tegen de noordwand was opgesteld. Overige banken zijn er vermoedelijk weinig of niet aanwezig geweest.

De ingangen, ter weerszijden waarvan wijwaterbakjes aanwezig waren, bevonden zich aan de noord- en zuidzijde van de kerk.

De kerk was rijkelijk gedecoreerd met muur- en gewelfschilderingen; op de pilaren waren schilderingen van heiligen te zien.

Hoewel enigszins speculatief, is op grond van bouwkundige elementen en de desbetreffende algemene literatuur toch een goed beeld te vormen van het kerkinterieur in de voorreformatorische periode van de Grote of Sint Maartenskerk in Epe.

Bronnen

1. G.S. van Lohuizen, W. Terwel, F. Zandstra, *Epe en Oene 800 jaar* (Epe 1976), 14-18
2. B.H.J.N. Kooy, 'De bouwfases van de Hervormde kerk te Epe. Bijdrage tot de geschiedenis van de Grote kerk te Epe' (3), *Ampt Epe*, nr. 129, december 1999, 5
3. E.J. Haslingius, H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 2001)
4. Idem
5. Idem
6. Justin E.A. Kroesen/Regnerus Steensma, *Het middeleeuwse dorpskerkinterieur* (Leuven 2004), 12
7. <http://wikipedia.org/wiki/Eucharistieviering>
8. Wolters' *Woordenboek Latijn/Nederlands* (Groningen 1967)
9. Kroesen / Steensma, 139

10. Idem, 146
11. Idem, 139-140
12. Streekarchivariaat Noord-Veluwe, Archiefbibliotheek, Cat.nr. 1108-1109
13. Haslingius-Janse, 207
14. Idem, 146
15. Justin E.A. Kroesen, *Squints in Nederland. Definitie, typering en inventarisatie*, Jaarboek voor liturgieonderzoek, deel 22 2006, 196-197
16. Jan van Zelle, 'Kerk en kunst - koorhekken', *Ampt Epe*, nr. 155, februari 2006, 41-44
17. Idem, 53-54
18. Haslingius / Janse, 629
19. Marc Child, *Discovering Church Architecture. A glossary of terms* (Shire Publications Ltd., UK 2004) 21
20. Streekarchivariaat Noord-Veluwe, 'Oude vormen herleven in hervormde kerk van Epe', *Veluws Nieuws*, 17 juli 1962
21. Kroesen / Steensma, 14
22. Streekarchivariaat Noord-Veluwe, *Kerkvoogdij, Kerkgebouw en -inventaris*, inv.nr 218
23. *Veluws Nieuws*, 17 juli 1962
24. Streekarchivariaat, *Kerkvoogdij, Kerkgebouw en -inventaris*, stukken betreffende de restauratie van het kerkgebouw, met twee tekeningen, inv.nr. 217
25. <http://nl.wikipedia.org/wiki/Kruiswegstatie>
26. Kroesen/ Steensma, 316
27. Ton Hendrikman en Henk Bach, *Onze Lieve Vrouwebasiliek Zwolle, Beknopte geschiedenis en rondleiding* (Zwolle, april 2005)
28. Jan van Zelle, 'Rond de doopvont in de Grote Kerk te Epe', *Ampt Epe*, nr. 154, december 2005, 35-38
29. D. v.d. Kellen, 'Muurschilderingen in de kerk te Epe', *De Nederlandsche Spectator*, 27 augustus 1864 (273-275)
30. C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1984; Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist), 71
31. Idem, 68
32. C.W. Mönnich / Michel van der Plas, *Het woord in beeld. Vijf eeuwen bijbel in het dagelijks leven* (Baarn 1977), 10
33. M.G.W. 'Opschriften in de kerken te Oosterwolde, Epe en Garderen in 1748'. *De Navorscher*, 1925, 157 (Stichting Historic Future en Centraal Bureau voor Genealogie, dvd-rom 2004)
34. Kroesen / Steensma, 241-242
35. Jan van Zelle, 'De preekstoel in de Grote Kerk van Epe', *Ampt Epe*, nr. 158, oktober 2006, 19-26

Foto's: Met dank aan H. Mantel (koorhek), Rien Snijders (doopvont + gewelofschildering) en Jeannette van Zelle (overige)

ULO—Beekstraat, Epe, 1946

Van een nieuw lid, Marjan Hassink, ontving de redactie onderstaande foto. Op deze foto staat Marjans vader, Chris Hassink, die in 1980 is overleden. Dank zij de hulp van Fennie van Aefst, Bertha Put-Bomhof en Jannie Logtenberg-Brouwer werden al veel scholieren herkend. Weet u nog meer namen?? Wij houden ons aanbevolen!

Alles v.l.n.r. Bovenste rij: Betsy Dijkslag, Else Posthumus, Martha Heslinga, Hen-
nie Thierry, ?, ?, Anton van Mekeren, ?, Gerrie van Leeuwen, Sepje de Boer, Marie-
tje van Dalfsen, ?, Adrie van de Brink, Alie Kwakkel, Hetty Blok.

2e rij: Leraar Koot, ?, Bennie ..., Jan Stel, ?, Marietje van Breen, Johanna ... (uit
Oene), Geertje Heering, ... Dijkhuizen, Annie Witteveen, Fennie van Aefst, Lucie
van Leeuwen, Bertha van Leeuwen.

3e rij: Herman Jonker?, Herman Hanewinkel, Kees Nienhuis, Chris Hassink, ?, Mar-
ten Ettema, ?.

Onderste rij: ?, ?, ?, Anton Schultink, Joop ..., ?, Gerard Mulder, Jan van de Brink?

Groot Vaassen

Wim van 't Einde

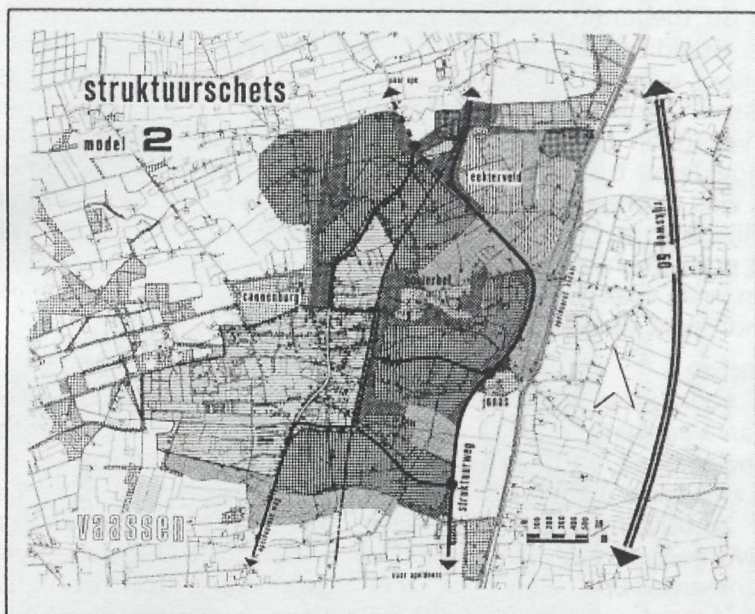
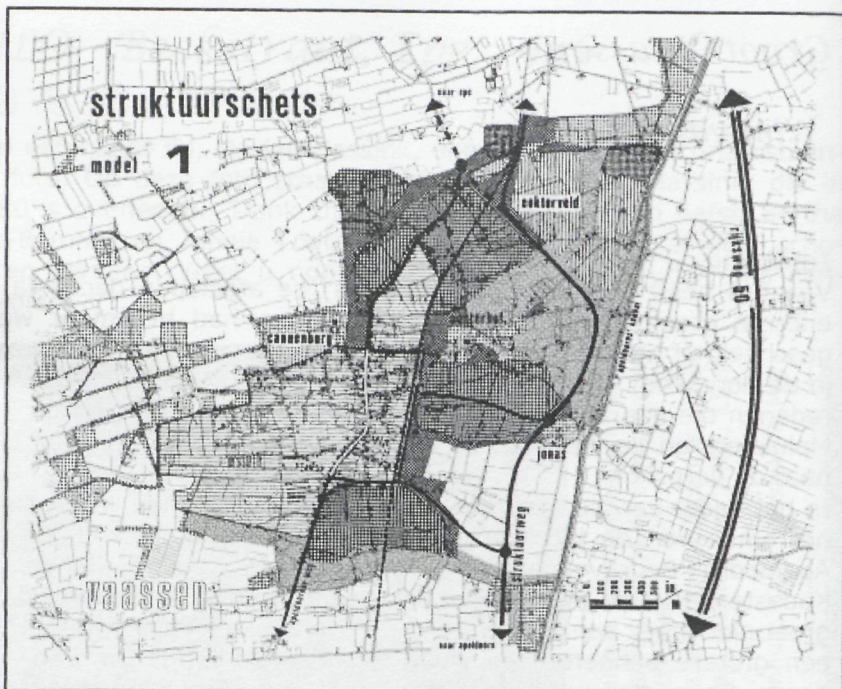
Inleiding

Vaassen heeft (net als Epe overigens) de afgelopen decennia een enorme groei doorgemaakt. Voor Vaassen had het maar weinig gescheeld of het was een kleine stad geworden. Het aantal inwoners in de dorpskom groeide van 2.300 in 1947 tot 7.500 in 1970. Twee redenen die daarbij een rol speelden waren de komst van de Zuid-Molukkers en de trek van steeds meer mensen van het platteland naar de dorpskom.

In het kader van de spreiding van de werkgelegenheid kwamen aan het einde van de jaren zestig veel mensen uit de Randstad naar Apeldoorn. Bedrijven als de Belastingdienst, Centraal Beheer, het Kadaster, TNO en Philips openden vestigingen in Apeldoorn, dat de groei niet meer aankon. En met die werkgelegenheid kwam er ook een grotere behoefte aan woonruimte in de omgeving van Apeldoorn. Bovendien werd de afstand vanuit de Randstad steeds kleiner door de toegenomen (auto)mobiliteit en de verbeterde infrastructuur. Steeds meer mensen die in de Randstad werkten wilden op de Veluwe wonen. Dit leverde een derde reden op voor de groei van Vaassen. Flinke aantallen mensen die in Apeldoorn kwamen werken, vestigden zich in Vaassen. Apeldoorn zat in het zuiden en oosten ingeklemd tussen de nieuwe rijkswegen A1 en A50. Aan de westkant was uitbreiding niet mogelijk vanwege het Veluwemassief. De mogelijkheid om naar het noorden, richting Vaassen, uit te breiden werd onderzocht en omdat er een groenzone tussen Vaassen en Apeldoorn was gepland, zorgde dat voor een plan dat in de volksmond Groot Vaassen ging heten.

Planvorming

Het plan voorzag in eerste instantie in stedelijke bebouwing ten oosten van Vaassen, waarvan de bebouwing varieerde van één tot achttien bouwlagen. In het daaropvolgende structuurplan werden de plannen enigszins bijgesteld en zou Groot Vaassen rond 1990 ongeveer 28.000 inwoners gaan tellen. Een slaapstad mocht Vaassen niet worden, dus het plan moest ook leiden tot werkgelegenheid in de gemeente Epe. Een groei die vooral werd gezocht in de

dienstverlening en slechts in beperkte mate in de industrie. Er werden twee modellen ontwikkeld die werden besproken.

Model 1

In model 1 zouden alleen die gedeelten van de omgeving worden bebouwd die weinig of geen last hadden van het grondwater.

De grondwaterstand hoefde voor het plan slechts iets te worden verlaagd. De kosten van het bouwrijp maken van de grond zouden hierdoor ook lager uitvallen dan bij het tweede model. In de plannen volgens model 1 zou Vaassen kunnen groeien tot een dorp van ongeveer 25.000 inwoners.

Model 2

In het tweede model zouden ook de nattere delen van de omgeving worden gebruikt voor de planvorming.

De grondwaterstand zou daarvoor verder verlaagd moeten worden. Het plan zou daardoor ook duurder uitvallen dan model 1. Vaassen zou volgens dit plan echter tot maar liefst 30.000 inwoners kunnen groeien. Er kon ook worden gekozen om eerst volgens model 1 te ontwikkelen en pas later volgens het tweede model verder te ontwikkelen. Later kon daardoor alsnog verder worden uitgebreid.

Groen

Bij de plannen werden de bestaande groene delen (het park van kasteel De Cannenburch, alsmede de groene delen van de Oosterhof en de Jonas) van het dorp nadrukkelijk gespaard. Ook voorzag het plan erin dat in de nieuwe woongebieden (Wanenken, Hafkamperenk en de Heggerenk) voldoende ruimte zou worden gepland voor 'algemeen gebruiksgroen' rondom de woongebieden. In deze gebieden zouden zich verschillende activiteiten kunnen afspelen. Aan de rand van het dorp zou er een geleidelijke overgang komen van het parkachtige naar het agrarische groen.

Verkeer

Door de grotere mobiliteit en de veranderingen in de maatschappij groeide het verkeersaanbod en moesten de verkeerswegen daaraan worden aangepast. De dorpenweg, oorspronkelijk een zandpad dat de dorpen verbond en slechts een beperkte hoeveelheid verkeer hoefde te verwerken, raakte overbelast en leidde in de dorpskomsten regelmatig tot zeer gevaarlijke situaties. Voor het verkeer moesten dus ook nieuwe plannen worden ontwikkeld. De bestaande infrastructuur zou niet meer toereikend zijn voor het te verwachten grotere verkeersaanbod. Voor beide modellen zou eenzelfde plan kunnen worden gebruikt. De nieuwe regionale weg zou een struc-

tuurweg worden, die de aanliggende wijken op een eenvoudige manier zou kunnen ontsluiten. Ook zou de structuurweg door middel van drie wegen worden aangesloten op het bestaande Vaassense centrum. De plaats van de structuurweg moest zodanig worden gekozen dat de schade aan het landschap zo klein mogelijk was, terwijl tevens de aanlegkosten zo laag mogelijk zouden blijven. De optie om de structuurweg ten oosten van het Apeldoorns kanaal te laten lopen bleek om een aantal redenen niet haalbaar:

- * Er zouden meer bruggen nodig zijn, wat extra kosten met zich meebracht;
- * De aansluitingswegen zouden aanzienlijk langer worden en ook dit bracht extra kosten met zich mee;
- * De bestaande bebouwing en wegen zouden worden doorkruist, wat complexere verkeersbewegingen tot gevolg had.

Door de grotere afstand tot de Dorpenweg zou deze door deze optie toch een groter verkeersaanbod krijgen.

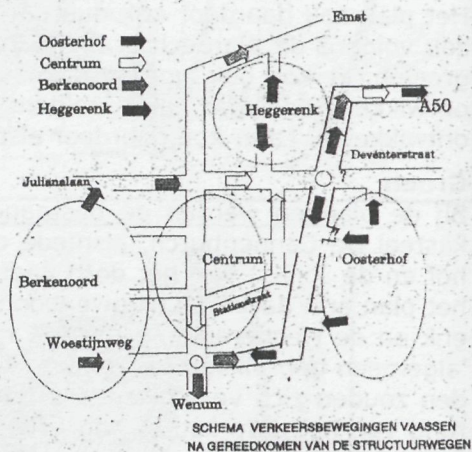
De bestaande weg langs het kanaal kon niet als structuurweg worden gebruikt, omdat er te veel wegen op aansloten.

Bovendien zou de weg moeten worden verbreed ten koste van een aantal bestaande huizen. Ook zouden de bestaande bruggen moeten worden vervangen door brede dammen.

Er werd uiteindelijk dus gekozen voor een weg ten westen van het kanaal, maar wel langs de buitenkant van de nieuwe dorpsbebouwing.

Later werd de dorpskom van Vaassen zelfs verkeerssluw gemaakt na het aanleggen van een structuurweg buiten het centrum van Vaassen.

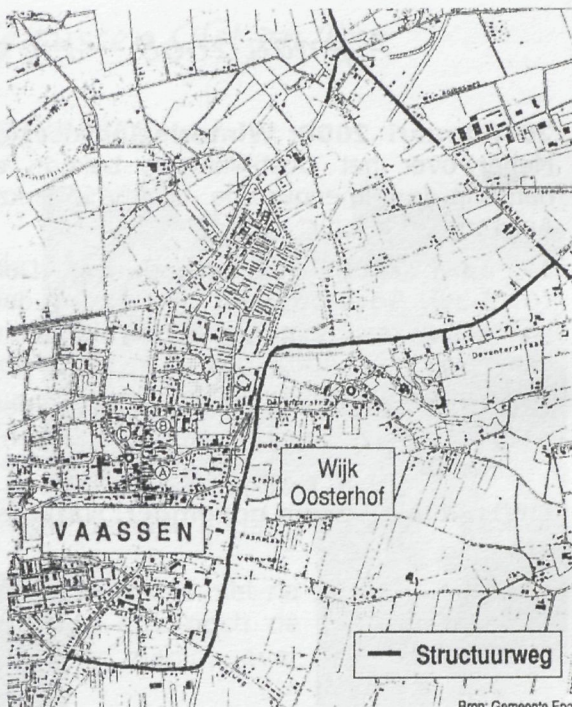
In de modellen werd ook nog rekening gehouden met het personenvervoer met de trein. Dit was al zo'n twintig jaar niet meer mogelijk, maar zou nu een oplossing kunnen zijn om het grotere aantal burgers regionaal te kunnen vervoeren. Dit plan heeft het echter

niet gehaald en binnen enkele jaren werd ook het goederenvervoer via het spoor gestaakt.

Rijksweg 50

De rijksweg A50 voorzag bij de opening in 1977 in een betere infrastructuur voor het verkeer dat de langere afstand van Apeldoorn naar Zwolle in een veel kortere tijd dan voorheen aflegde en ontlastte de dorpskernen en maakte de dorpen veel veiliger. Een groot deel van het drukke verkeer kon voortaan buiten de dorpen om worden geleid.

Hoewel het plan voor Groot Vaassen niet is doorgegaan, is Vaassen toch aanzienlijk gegroeid. De plannen voor Groot Vaassen zijn in deze groei wel deels terug te vinden, want zowel de Heggerenk als de Hafkamperenk (wijk De Oosterhof) zijn momenteel bebouwd. Het dorp heeft echter het dorps karakter kunnen bewaren. De structuurweg is veel dichter langs de oude Vaassense dorpskern geleid en heeft daardoor de wijk De Oosterhof van de rest van het dorp afgesneden.

De bereikbaarheid en veiligheid van het dorp zijn door de aanleg van de A50 aanzienlijk verbeterd.

Bronnen:

'Vaassen straks; Samenvatting van de ontwikkeling van Vaassen in hoofdlijnen', gemeente Epe, mei 1972

'Vaassen straks; Informatiekrant voor inwoners van Vaassen over de toekomst van Vaassen', gemeente Epe, 1972

'Rondweg Vaassen wordt Laan van Fasna', *Nieuwe Apeldoornse Courant*, 16 december 1989

'De Structuurweg voor Vaassen - nodig of overbodig', *Vaassens Weekblad*, 6 januari 1993

Agenda 2008 — zie ook blz. 3

26 februari 2008: Winterlezing door ons medelid Drs. Jacques Meijer over het Oost-Veluwse beken- en sprengengebied, met name in de gemeente Epe. Locatie: Brinkzaal, Hammershoek, Epe. Aanvang 20.00 uur.

17 april 2008: Jaarvergadering, Dorpszicht, Oene, aanvang 19.45 uur. **Gevolgd door een lezing** door dr. H.B. Demoed, Zutphen, over markegenootschappen in Gelderland, toegespitst op de gemeente Epe. Locatie: zaal Dorpszicht, Post, Oene.

Eind mei 2008: Voorjaarsexcursie met Jacques Meijer door het beken- en sprengengebied te Vaassen, bij en rond o.a. de Geelmolen.

Eind oktober/begin november: Najaarsfilmavond in Emst.

Kuieren op Tongeren ....

Laatste nieuws

Archeologisch onderzoek in Oene

Tijdens een archeologisch veldonderzoek in het kader van de woningbouw in Oene-West is kogelpotaardewerk gevonden. Mogelijk betreft het resten van laat-middeleeuwse bewoning. In februari 2008 zal aan de hand van een proefsleuvenonderzoek de omvang en aard van de archeologische vondst nader gewaardeerd worden. Of er sprake is van restanten van het klooster Nazareth, een middeleeuwse vuilstortplaats of toeval, zal dan blijken.

Een grenspaaltje tussen Olst en Epe

Hannie Tijman-Logtenberg

Op de grens tussen de gemeentes Olst en Epe stond jaren een verwaarloosd grenspaaltje; Het stond op de dijk tussen de boerderijen De Grote Voorne en het Zielgoed, als u vanaf de Houtweg in Oene rechtsaf de dijk opgaat, richting Welsum.

De ouderdom van het grenspaaltje is niet na te gaan; noch de gemeente Epe noch de gemeente Olst kan hier iets zinnigs over zeggen.

In 2006 heeft het paaltje een opknapbeurt ondergaan – het is nog nauwelijks te herkennen!!

Het bewuste paaltje kwam aan de orde in een onlangs door Erna Zijlstra in eigen beheer uitgegeven boek.

Het boekwerk, op A4-formaat en in ringband, is getiteld *Historisch Welsum, deel 1* en is geheel in kleur uitgevoerd. Naast verhalen over en (oude en recente) foto's van oude boerderijen, huizen en cafés, met name langs de IJsseldijk, is het boek verluchtigd met bijvoorbeeld krantenknipsels over wat de veldwachter zoal tegenkwam op zijn ronde.

De laatste bladzijden van het boek laten tal van oude foto's zien van Welsumse verenigingen: de zangvereniging, de harmonie, de kinderen van de zondags-

school, een dagje uit...

Voor zover mogelijk en nog te achterhalen heeft Erna de namen van de personen op de foto erbij vermeld. Vooral voor mensen die op welke wijze dan ook een 'band' met Welsum hebben, is dit boek gewoon een must!

Historisch Welsum, deel 1. Prijs: 25 euro.
Te bestellen bij Erna Zijlstra-Blijerveld, Bosweg 7, Welsum, tel. 0570 - 56 37 85

Foto's: Met dank aan Erna Zijlstra-Blijerveld

Uit de oude doos: Dorpsschool, Emst

*Op de foto ziet u
schoolpersoneel van de
Dorpsschool te Emst
anno 1922:
Juf Van de Grip, meester
Stel, juf Witteveen en
meester Velders.*

*Met dank aan
Henk Kloezeman*

Tweemaal nostalgie

Dr. J. Hommes

Een paar dagen geleden stond in het Apeldoornse deel van *De Stentor* een gesprek met de familie Van der Schoot die een poffertjeskraam beheerde in Epe. Nu waren mijn echtgenote en ik in de afgelopen jaren reeds enige malen in die kraam geweest om steeds een beetje verleden tijd op te snuiven.

Nu uit het bericht bleek dat de kraam voor altijd uit Epe weg zou gaan, wilden wij nog eenmaal onze nostalgische gevoelens doen laten spelen tijdens het verorberen van overheerlijke poffertjes. De kraam sluit namelijk na 28 jaar daar in het centrum te hebben gestaan en verhuist naar het Openluchtmuseum bij Arnhem; de familie Van der Schoot gaat met pensioen.

Nog eenmaal zaten wij daar dan in de kraam op het plekje waar eens onze lagere school stond en logisch, daar zittende, dacht ik terug aan de jaren eind dertig, toen ik op dat schoolplein speelde rond de dikke boom. Die boom staat er nog.

Tevens dacht ik aan de klas van meester Tuiten waarin wij veel aan zang deden. Hij was ook dirigent van de Eper Harmonie. Speelde vaak met dat korps op het plein naast de groene Eierhal, in de daar toen nog aanwezige muziektent.

Ook dacht ik aan meester Abspoel die, naast zijn vierde klas, ook nog eens vader van de jeugdherberg in Emst was. Of mijn gedach-

ten gingen uit naar het hoofd van de school, meester Zevenbergen. Zijn dochter zat vóór mij in de schoolbank en samen poften wij tamme kastanjes op de hoge kolenkachel in de klas. Wij mochten dat doen, omdat Margo Zevenbergen de dochter van 'de baas' was. Meester Zevenbergen was niet gauw boos, want hij dacht altijd aan zijn klanten. Hij was namelijk ook beheerder van de Boerenleenbank aan de Quickbornlaan; in dit pand is nu een hypotheekadviseur gevestigd.

Ik dacht ook aan klasgenoten als Jan Geraards en de zoon van slager Dozijn, en niet te vergeten Antje van smid Van Meekeren... En vergat even dat het nu ongeveer 70 jaar geleden was, dat ik hen kende. Wat krijg je als tachtigjarige toch fijne gedachten tijdens het eten van poffertjes.

Ook mijn echtgenote kan er gelukkig over meepraten en fantaseren, want zij kwam door een lagerschooluitwisseling van Wormer naar Epe toe en heeft het schoolgebouw ook nog meegemaakt, alleen na de Tweede Wereldoorlog, en mijn gedachten lagen vóór die oorlog.

Het was een fijne middag in Epe en ik kon nog eenmaal genieten van het Poffertjes-gedicht in de Holle Bolle Gijs.

Aanvulling redactie:

De zoon van Rita Staller, Matthijs Staller, gaf ons toestemming dit gedicht te plaatsen. Hij vertelde erbij dat zijn moeder dit gedicht waarschijnlijk heeft gemaakt in het begin van de jaren tachtig.

POFFERTJES

*M'n vader, m'n moeder, m'n oom en m'n neef,
Mijn zusje Margrietje, mijn oudtante Eef,
Wij gaan—hoe bestaat het -,
Met opa en oma, wij allemaal saam
(wat boffertjes, hè) naar de poffertjeskraam!*

*Wij lopen het trapje op, trede voor tree,
En ook onze poedel Leander mag mee.
Dan zie je de hele familie verdwijnen
Achter schotten met rozen en paarse gordijnen.
Dat werd—zegt oudtante (van 1902) -
In mijn tijd genoemd een 'chambrete séparée'.*

*De poffertjesgeur stijgt ons -mmm- naar de neus.
We roepen een kelner en maken een keus,
Besuikerde bordjes op spierwitte tafels
Met wafels en poffers en poffers en wafels.
Gespetter, gesputter, gebruis en gesuis:
ssss—sissen de poffertjes op het fornuis.*

*Daar zit meester Willems met vrouw, pijp en kind
en ginds Annebet met een harige vriend.
Wat wordt er gesmikkeld, gesmuld in ons hokje!
Leander kwijlt, kwispelt en vangt ook een brokje.
Weet jij, wat ik nou—na Kerstmis en Sint
En m'n verjaardag natuurlijk—het allergaafse vind?
Wat zeg je, je zou het waarachtig niet weten?
Ach slomerd, dat snap je toch: POFFERTJES ETEN!*

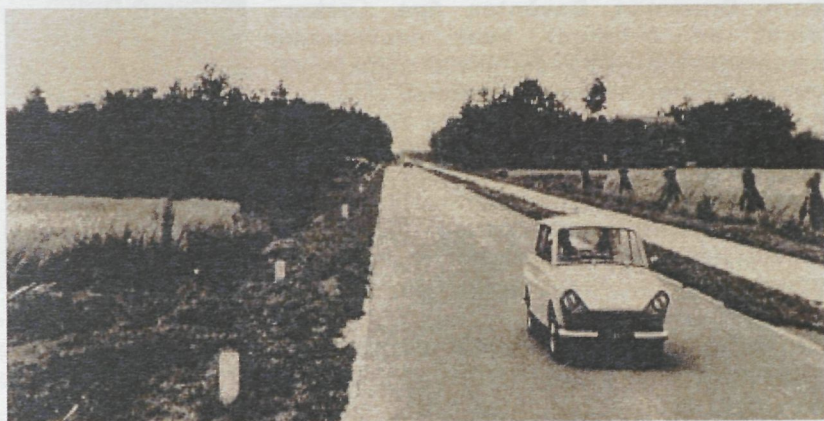
Rita Staller

Reactie op de Oranjeweg (AE 163)

Van Brinkerheideweg naar Oranjeweg

Henk Kloezeman

Teruggaande in de historie naar het jaar 1835 vind ik dat de Oranjeweg toen Brinkerheideweg heette. Deze weg vormde de verbinding tussen Gortel en Emst. Het was een zandweg met karrensporen, in de winter vaak modderig.

In het vorige nummer van *Ampt Epe* hebt u kunnen lezen dat deze weg werd verhard. De gemeente wilde de weg al langer verharden, maar het geld ontbrak er eenvoudigweg voor. Toen heeft koningin Emma een renteloos voorschot van zesduizend gulden beschikbaar gesteld, dat door de gemeente in dankbaarheid aanvaard werd. En om blijk te geven van deze dankbaarheid werd de Brinkerheideweg omgedoopt in Oranjeweg.

In de jaren vijftig, na de Tweede Wereldoorlog, werd de weg vanaf Gortel tot aan de Hoofdweg in Emst vernieuwd. Vanaf Gortel tot aan restaurant Schaveren was de weg breed, met het fietspad ernaast, en een recht stuk weg. Dit had een speciale bedoeling: ten tijde van de koude oorlog, in de jaren zestig van de vorige eeuw, kon defensie het dan als landingsbaan gebruiken voor vliegtuigen.

Foto: eigen archief H. Kloezeman

Rijke geschiedenis van Stedendriehoek onderwerp van boekuitgave - persbericht

De regio Stedendriehoek (gemeenten Apeldoorn, Brummen, Deventer, Epe, Lochem, Voorst en Zutphen) kent eeuwenoude samenwerkingsverbanden die al dateren van voor de huidige nationale eenheid.

In de rijk geïllustreerde uitgave *Stedendriehoek. Portret van een eigentijdse regio met een rijk verleden* belicht auteur/fotograaf Pauline Opmeer in woord en beeld de gezamenlijke cultuurgeschiedenis van het gebied. Het boek is verschenen bij Uitgeversmaatschappij Walburg Pers te Zutphen.

Het boek is op initiatief van de regio Stedendriehoek tot stand gekomen. De voorzitter van de regio, Ir. A.P. Heidema, licht in zijn voorwoord toe dat het boek geschreven is om het interessante en veelzijdige gebied van de Stedendriehoek een gezicht te geven. Het legt de identiteit van het gebied bloot vanuit een (cultuur)historisch perspectief vanaf de prehistorie tot nu.

Aan bod komen het rijke landschap, de religieuze en bestuurlijke achtergronden en de intellectuele ontwikkelingen. Dankzij rivieren, kanalen, beken en sprengende het gebied diverse economische hoogtepunten, waarvan de periode van het Hanzeverbond het meest tot de verbeelding spreekt. Minder bekend is dat ook de ijzerfabricage en de papierindustrie er bloeiden. Archeologische vondsten en papiermolens zijn daarvan nog de stille getuigen. Talrijke ruïnes en fraaie verdedigingswerken vormen de restanten van het gevecht om de macht tussen de graven, hertogen en bisschoppen van Gelre en het Sticht. Maar misschien wordt de regio nog wel het meest gekenmerkt door het rijke buitengebied met fraaie IJsselhoeven, lustwarandes, royale buitenplaatsen en fleurige boerenerven. Zij dragen in hoge mate bij aan het goede leven in de Stedendriehoek.

Pauline Opmeer combineert haar toegankelijke en vlotte schrijfstijl met aantrekkelijke foto's van de meest opvallende ontwikkelingen in de regio. Daarnaast geeft zij toeristen, inwoners en bestuurders

een breed en helder perspectief op de identiteit van een uitzonderlijk stukje Nederland.

Auteur, fotograaf en architectuurhistorica Pauline Opmeer (1967) specialiseert zich in het vertalen van ideeën en verhalen naar foto's, tekst of een combinatie daarvan.

Het boek—rijk geïllustreerd in kleur, genaaid gebrocheerd—bevat 128 pagina's. ISBN 978.90.5730.515.3. Prijs € 22,50.

Telefoongids Epe 1915

EPE (Rijkstelefoonkantoor)

Diensturen: Werkdagen: van 8.-- vm. tot 1.-- nm., van 2.-- nm. tot 4.-- nm., van 5.-- nm. tot 9.-- nm. Zon- en Feestdagen: van 8.-- vm. tot 9.-- vm., van 1.-- nm. tot 2.-- nm.

Eene openbare spreekcel is gevestigd in het Post- en Telegraafkantoor.

- 9 Betlem, F.A., Hôtelhouder, Dorpsstr.
- 16 Dijk & Zn., v., Kassiers en comm. In eff. (kantoor alleen 's Maandags v. 10.½ tot 12.½)
- 20 Dokter, F.G., Vleeschhouwer
- 11 Geerligs, G.M., Hôtel en Stalhouderij
- 7 Gemeentehuis
- 19 Gerritsen, G.J., Toko
- 3 Hooiberg, Fa. A., Boekdrukkers
- 1 Kolff, L.C., Particulier
- 21 Lohuizen, G.S. v., Eierhandel, Kruidenier en Drogist
- 14 Meubelfabr. B. Mulder & Co.
- 8 Oewel, F.W., St. Anthonius Hof, Weertspark
- 2 Ooster, C.H.
- 22 Overbosch Szn., Joh., Grutterij, granen en kolon. waren
- 12 Prinsen, G.J., Exportslagerij en Gelderse spekslagerij
- 18 Ranitz, Jhr. Mr. H. de, "de Schuur"
- 15 Rempt, L., Rijwielfabr. "Veluwe"
- .. Rijkstelegraafkantoor (°)
- 17 Stoevenbeld, H., Eierhandel, Dorpsstr.
- 5 Stoomzuivelfabr. "Gelria"
- 13 Sweerts de Landas, J.L.J.B. Baron, Burgemeester
- .. Telegraafkantoor (°)
- 4 Veldman, B., Exportslager
- 6 Westerink, G., Exportslagerij
- 10 Westhoff, H.A., Mr. Spekslager, Stationsstr.

Het bombardement op Oene

Opnieuw een reactie

Dina Dijkhof-Kamphuis

In dit artikel laten we mevrouw Dina Dijkhof-Kamphuis, Keizerstraat 13 te Oene, 79 jaar oud, aan het woord. In mei 2007 vertelde zij aan Jan Kiesbrink uit Oene:

Op de dag van het bombardement op ons dorp Oene –dinsdag 22 maart 1945– was ik met een kennisje (dochter van Jan de Wilde) katjes gaan plukken. Ik (toen 17 jaar) was ver van huis langs de Kruisstraat gelopen. Ik woonde toen met mijn moeder, vader was al overleden, aan de Dorpsstraat. Het was een stralende zonnige voorjaarsdag. Er vlogen vliegtuigen hoog over. Het was immers oorlog! Opeens hoorde ik een huilend geluid en verschrikkelijke knallen. Toen ik richting ons huis keek, leek het net of heel het dorp er niet meer was. Het was één grote grijze stofnevel. Ik dacht: nu is alles verwoest!

We liepen samen terug richting Kruisstraat langs een pad van achter ons huis. Overal zagen we zwaargewonde mensen liggen: aan de Deventerweg, op het land van Nijenhuis, waar de jongens van Sterken aan het ploegen waren die middag.

Mijn moeder ging mij zoeken, nadat de bommen gevallen waren, want ze wist niet waar ik was. Ondertussen kwam ik thuis en was moeder er niet. Die was mij aan het zoeken. Ik ging weer richting Deventerweg. Daar kwam ik moeder tegen. Moeder was echt overstuur.

Ons huis was zwaar beschadigd. Alle ramen waren er uit en de gevel was zwaar gehavend.

Mijn nichtje dat in hetzelfde huis woonde, Gerrie de Wilde, lag als baby in de wieg, dik onder het stof. Gelukkig heeft ze er geen nadelige gevolgen van ondervonden.

Moeder ging naar Booneman, waar Janna Booneman-Groothedde zwaar gewond was en in huis lag haar zoontje Wim, dodelijk getroffen door de bomscherven. Ook drie broers Sterken en het zoontje van schoenmaker Tenkink waren dodelijk getroffen door de rondvliegende bomscherven. Ook de vader van Jan de Wilde, die

bij ons op bezoek was, werd dood bij huis aangetroffen. Het is een wonder dat ik deze ramp heb overleefd. Daar mogen we alleen de Heere dankbaar voor zijn.

Het was een grote schrik dat het Oener dorp zo zwaar was getroffen, een maand voor de bevrijding op 17 april 1945. Velen treurden om het verlies van een gezins- of familielid. Veertien mensen verloren het leven bij dit bombardement. Daarnaast waren er meer dan 25 gewonden.

Overigens lagen de slachtoffers op het gazon rond het doktershuis op witte, met bloed besmeurde lakens. Dokter Wibbens en zuster Van Giesel verleenden daar eerste hulp. Ook werd de ambulance uit Apeldoorn opgeroepen om zwaargewonden af te voeren naar het ziekenhuis. Er waren echter zoveel

Het doktershuis in Oene

gewonden dat meer medische hulp noodzakelijk was. Uit Epe werden artsen opgeroepen.

Ook de heer Vierwinden (zo heette de kapper) bleek slachtoffer te zijn, volgens het kerkhofmonument. Hij was juist een klant aan het knippen in zijn kapsalon naast schoenmaker Tenkink aan de Horthoekerweg. Deze klant was de derde zoon van de familie Sterken. Ze woonden aan de Kerkweg en hadden een slepersbedrijf. De andere twee waren met de paarden op het land aan de Deventerweg aan het werk en verongelukten daar. Eén van hen was zwaargewond en overleed later in het ziekenhuis.

In de kapsalon waren nog lang de gaten van de scherven in de wanden te zien, als je kwam om je haar te laten knippen.

Teunis Tenkink, de schoenmaker, die naast de muzikant noordzijde woonde, verloor zijn driejarig zoontje. Wat een verdriet en ellende heeft dit ons dorp bezorgd.

Ook van de heer G. van Limburg ontvingen wij een reactie naar aanleiding van het bombardement. Hierop komen wij graag in een volgend nummer terug.

Cultuurhistorie in de gemeente Epe

Peter Stork

In onze bestuursvergadering van 21 november jl. heeft overleg plaatsgevonden met Peter Stork, voormalig secretaris van de Stichting tot Behoud van de Veluwe Sprengen en Beken, over het onderwerp 'Cultuurhistorie in de gemeente Epe'.

Peter Stork behartigt onder meer onze belangen in de stuurgroep 'Traditioneel landgebruik' van de gemeente Epe. In genoemd overleg is duidelijk geworden dat er momenteel op het grondgebied van de gemeente Epe een aantal planvormen actueel zijn.

Het betreft onder meer planning van Waterschap Veluwe zoals de stroomgebieduitwerkingsplannen; projecten in het kader van het provinciaal meerjarenprogramma; de uitwerking van de deelgebieden uit het Reconstructieplan Veluwe; het realiseren van de Wisselse Poort; het landbouwontwikkelingsgebied in de IJsselvallei; een gemeentelijk landschapsonwikkelingsplan en in voorbereiding een cultuurhistorische waardekaart en gemeentelijk waterplan.

Voor meerdere plannen is het van belang dat vanuit de doelstellingen van Ampt Epe kennis wordt ingebracht. Mochten er leden zijn die zich daarvoor in willen zetten, dan kunt u contact opnemen met de voorzitter van Ampt Epe: voorzitter@ampt-epe.nl.

Oproep!

**Hierboven een foto van de School met de Bijbel te Epe, gemaakt augustus 1941.
Wie zat toen daar op school en/of kent personen op deze foto?
We willen deze foto graag (wat groter natuurlijk!)
in een volgend nummer plaatsen met zoveel mogelijk namen.**

Inhoudsopgave

Een terug- en een vooruitblik— <i>Evert de Jonge</i>	1
Mededelingen en agenda	2
December— <i>Lijda van den Bremen-Jonker</i>	4
Teunis van Lohuizen (1)— <i>Willy Smit-Buit</i>	5
Dia-avond in Emst— <i>Wim van 't Einde</i>	10
Start bouw streekarchief Noord-Veluwe— <i>Gerrit Kouwenhoven</i>	11
Het bevrijdingsmonument in het Sweerts de Landaspark <i>Drs. Dianne Hamer</i>	13
Tekenaars van oude gebouwen, (2) <i>Andries Schoemaker</i> <i>Freek Bomhof</i>	17
Ardesch en het Meere-orgel— <i>Hannie Tijman-Logtenberg</i>	20
De Oener kerkgeschiedenis, 1176-2000 (6) - De godsdienst- oefening op het Dijkerrot— <i>Jan de Graaf</i>	25
Nieuwe leden: hartelijk welkom!	27
Kuieren over Tongeren— <i>Wim van 't Einde</i>	28
Suikerbrink— <i>Freek Bomhof</i>	30
Kerk en kunst, geschiedenis van de inrichting (1) tot 1600 <i>Jan van Zelle</i>	33
Foto: leerlingen ULO-school, Beekstraat, Epe (1946)	44
Groot Vaassen— <i>Wim van 't Einde</i>	45
Agenda 2008 + Laatste nieuws	50
Een grenspaaltje tussen Olst en Epe— <i>Hannie Tijman</i>	51
Foto: onderwijsteam Dorpsschool, Emst (1922)	52
Tweemaal nostalgie— <i>Dr. J. Hommes</i>	53
Reactie op Oranjeweg— <i>Henk Kloezeman</i>	55
Persbericht—boek over Stedendriehoek	56
Telefoongids Epe, 1915	57
Reactie op Bombardement op Oene— <i>Dina Dijkhof-Kamphuis</i>	58
Cultuurhistorie in de gemeente Epe— <i>Peter Stork</i>	60

In dit nummer:

Het begin van een nieuwe serie artikelen van de hand van Willy Smit-Buit over Teunis van Lohuizen, naar aanleiding van zijn dagboek(en).

Natuurlijk de artikelen van Jan van Zelle over de Grote Kerk in Epe (de inrichting tot 1600) en van Jan de Graaf over de Oener kerkgeschiedenis (godsdienstoefeningen in het Dijkerrot).

Het tweede van een serie van drie artikelen over tekenaars van oude gebouwen, door Freek Bomhof.

Dianne Hamer gaat ditmaal nader in op het door Gerrit Bolhuis gemaakte bevrijdingsmonument in het Sweerts de Landaspark te Epe.

Als zijweggetje behandelt Hannie Tijman-Logtenberg de perikelen van Mr. N.W. Ardesch bij de totstandkoming van het Meere-orgel.

Wim van 't Einde licht ons in over Groot Vaassen.

Verder wordt aandacht geschonken aan enkele recent verschenen boeken over historisch Welsum en de Stedendriehoek, aan de start van de bouw van het streekarchief, en aan het verdwijnen van de poffertjeskraam in Epe.

En nog veel meer. Veel leesplezier!